

Μνήμων

Τόμ. 2 (1972)

**Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΣΤΟΝ ΑΓΩΝΑ
(1821-1827)**

ΜΑΡΙΕΤΤΑ ΟΙΚΟΝΟΜΟΠΟΥΛΟΥ - ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.140](https://doi.org/10.12681/mnimon.140)

ΙΩΑΝΝΟΥ Κ. ΠΡΟΜΠΟΝΑ : 'Η συγγένεια Μακεδονικής και Μικη-
ναϊκής διαλέκτου • ΑΝΝΑΣ ΡΑΜΟΥ - ΧΑΨΙΑΔΗ : Οί 'Ικέται παρά
τοίς αρχαίοις 'Ελλησι • ΜΑΡΙΕΤΤΑΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΠΟΥΛΟΥ - ΣΙΜΟ-
ΠΟΥΛΟΥ : 'Η πολιτική και διπλωματική παρουσία του Κ. Ζωγράφου
στόν 'Αγώνα (1821 - 1827) • ΟΔΓΑΣ ΠΑΛΑΓΓΙΑ : Δυό νεο - αττικά
ήμεργα στο 'Εθνικό Μουσείο • ΕΛΕΝΗΣ ΓΑΡΔΙΚΑ : 'Η ίδρυση του
έλληνικού προξενείου τής Μάλτας (1827) • ΙΩΑΝΝΟΥ Γ. ΓΙΑΝΝΟ-
ΠΟΥΛΟΥ : Τά τσιφλίκια του Βελή πασά υιού του 'Αλή πασά • ΑΝ-
ΝΑΣ ΡΑΜΟΥ - ΧΑΨΙΑΔΗ : Πολιτειακαί μεταβολαί των Ροδίων από 404 -
351 π.Χ. • ΕΙΡΗΝΗΣ Ν. ΠΑΡΔΑΛΗ : Δύο Ναυτικά 'Ημερολόγια του
'Αγθνος • ΧΡΗΣΤΟΥ Κ. ΛΟΥΚΟΥ : 'Η περιοδεία του 'Ανδρέα Με-
ταξά στην Πελοπόννησο (1830) • ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΣ ΠΕΤΑΛΑ : 'Αξιωμα-
τοδοχοί στην αλή του 'Αλή πασά • ΔΕΣΠΟΙΝΑΣ ΚΑΤΗΦΟΡΗ : 'Ενέρ-
γαιες του 'Ιωάννου Φιλήμονος γιά την έκδοση φιλοκαποδιστριακής έφη-
μερίδας. • ΙΩΑΝΝΟΥ Κ. ΠΡΟΜΠΟΝΑ : Τοπωνυμικά διασαφήσεις.

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΟΙΚΟΝΟΜΟΠΟΥΛΟΥ - ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΥ Μ. (1972). Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΣΤΟΝ ΑΓΩΝΑ (1821-1827). *Μνήμων*, 2, 81-104. <https://doi.org/10.12681/mnimon.140>

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΣΤΟΝ ΑΓΩΝΑ (1821 - 1827)

Ἡ πολιτικὴ ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης καὶ οἱ κύριες μορφές τῆς ἔχουν ἀρκετὰ ἀπασχολήσει τὴν ἔρευνα. Ὡστόσο τὸ ὕλικὸ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι πάντα πολὺ πλούσιο, οἱ πηγές ἀρκετὰ ἀνεκμετάλλευτες καὶ οἱ δρόμοι ποὺ ὀδηγοῦν στὴν ἐξακρίβωση τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας ποικίλοι. Συνήθως βασιζόμαστε στὶς πρῶτες μορφές, στοὺς ἥρωες, καὶ μᾶς διαφεύγει πῶς, πολλὰς φορές, πρόσωπα μὲ μειωμένη ἱστορικὴ προβολή, πρόσωπα δευτερεύοντα, μποροῦν νὰ μᾶς δια φωτίσουν πληρέστερα.

Ὁ πολιτικὸς καὶ διπλωμάτης Κωνσταντῖνος Ζωγράφος ἀνήκει στοὺς «ἡσσονες» αὐτοὺς τῆς πολιτικῆς ἱστορίας τοῦ ἀγώνα. Εἰδήσεις γι' αὐτὸν δὲν ὑπάρχουν παρὰ ἐλάχιστα, δημοσιευμένες σὲ γενικὲς ἱστορίες τῆς Ἐπανάστασης, σὲ ἀπομνημονεύματα ἀγωνιστῶν καὶ σὲ ἐιδικότερες μελέτες. Τὶς περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὴν πολιτικὴ του θέση στὸν ἀγώνα μᾶς δίνουν λίγα προσωπικά του γράμματα, μερικὲς ἀναφορές του, καθὼς καὶ διάφορες μνείες γι' αὐτὸν, σκόρπιες σὲ δημοσιευμένα καὶ ἀνεκδοτα ἀρχεῖα.

Ἡ παρουσία τοῦ Ζωγράφου στὴν ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα εἶναι δευτερεύουσα καὶ σχεδὸν ἀσήμαντη· ἀργότερα, μετὰ τὸν Καποδίστρια, θὰ ἀποκτήσῃ ὑψηλὰ ἀξιώματα καὶ μεγαλύτερη ἐπιρροή. Ἀξίζει ὥστόσο νὰ ἐξετασθοῦν τὰ πρῶτα βήματα τῆς πολιτικῆς καὶ διπλωματικῆς του σταδιοδρομίας μέσα στὸν ἀγώνα, σὲ σχέση πάντα μὲ τὶς πολιτικὲς ἐξελίξεις τῆς περιόδου ἐκείνης, ὥστε ἡ ἐρμηνεία τῆς μετέπειτα πολιτικῆς του νὰ εἶναι εὐκολώτερη καὶ ὀρθότερη.

Στὴν ἐργασία αὐτὴ θὰ δοῦμε τὸν Κωνσταντῖνο Ζωγράφο σὰν ἓνα χαρακτηριστικὸ ἐκπρόσωπο «πολιτικοῦ» τῆς Ἐπανάστασης. Θὰ τὸν παρακολουθήσουμε ἐκφραστὴ πολιτικῶν ἰδεῶν συντηρητικῶν καὶ ὀλιγαρχικῶν, μὰ σχεδὸν πάντοτε ρεαλιστικῶν· φορέα τῆς νοστορπίας καὶ τῆς ἰδεολογίας τῶν δυτικοθρεμμένων Ἑλλήνων καὶ ἀκόμα φατριασθῆ, ἀγγλόφιλο καὶ μοναρχικό. Κυρίως θὰ ἀναγνωρίσουμε στὴ συμπεριφορά του τὴν τυπικὴ ἀντίφαση, ποὺ ἄλλοτε τὸν ὠθεῖ νὰ συμμετέχῃ σὲ διάφορες μηχανορραφίες, ἐνῶ ἄλλοτε, μὲ σωστὴ κρίση, νὰ καταδικάζῃ κομματικὲς

Με τήν, ἔστω καί σχηματική ὥστόσο, διάκριση τῶν τριῶν κομμάτων —τοῦ ἀγγλικοῦ, γαλλικοῦ καί ρωσικοῦ— ὁ Ζωγράφος θά ἐνταχθῆ στό πρῶτο καί θά τὸ ὑπηρετήσῃ πιστά, μὲ πρόσκαιρη μόνο καί προμελετημένη μεταστροφή, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τῆ βουλευτική του θητεία σ' ὅλη τῆ διάρκεια τοῦ αγώνα, ἀπὸ τοὺς διπλωματικούς του ἐλιγμούς καί ἀπὸ τὶς προσωπικὲς του ἐπαφές.

Συγχρόνως, σὰν Ἕλληνας σπουδασμένος στὴ Δύση, ὁ Ζωγράφος πιστεύει στὴν ἀξία καί στὴν ἀναγκαιότητα ἑνὸς Συντάγματος, σ' αὐτὸ τὸ φωτισμένο βῆμα τῶν ἐλευθέρων ἀνθρώπων. Πιστεύει ὅτι τὸ Σύνταγμα θά δικαιώσῃ τὸν αγώνα στὰ μάρτια τῆς Εὐρώπης, ἐνῶ μιὰ συνταγματικὴ καί ἀντιπροσωπευτικὴ κυβέρνηση θά ἀποσοβοῦσε τὸν κίνδυνο δικτατορίας καί θά περιορίζε τὶς ἀθαιρέσεις τῶν τοπικῶν ἀρχόντων. Ἐπιζητεῖ λοιπὸν κι ὁ Ζωγράφος, μαζί μὲ τοὺς ἄλλους δυτικοσπουδασμένους, ἕνα συνταγματικὸ κράτος γιὰ τὴν Ἑλλάδα καί, μιὰ καί ἡ Ἀγγλία ἔχει μακρὰ συνταγματικὴ παράδοση, πρὸς αὐτὴν θά στραφῆ. Πέρα λοιπὸν ἀπὸ τὴν συμπάθεια ποὺ ἐκδήλωσαν οἱ Ἄγγλοι γιὰ τὸν αγώνα μας μετὰ τὰ τρία πρῶτα του χρόνια⁵, πέρα ἀπὸ τὸ προσωπικὸ συμφέρον γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης μερίδας, ὁ ἀγγλικὸς φιλελευθερισμὸς ἐπαίξε φαίνεται σοβαρὸ ρόλο στὴν ἐνίσχυση τῆς φιλοαγγλικῆς τάσης.

Εἶναι ὥστόσο χαρακτηριστικὸ ὅτι οἱ ἴδιοι οἱ Ἕλληνες, παράλληλα μὲ τὴν ἀγάπη τους στὸ φιλελευθερισμὸ, θεωροῦν τὴ μοναρχία σὰν τὸ μόνο σωτήριο καθεστῶς γιὰ τὴν Ἑλλάδα καί ψάχνουν γιὰ βασιλιά. Ὁ Ζωγράφος δὲν θά ἀποφύγῃ κι αὐτὸς νὰ ἐμπλακῆ σὲ παρασκηνακὲς ἐνέργειες ποὺ ἀποσκοποῦσαν ἀκριβῶς στὸ νὰ φέρον μόναρχη στὴν Ἑλλάδα⁶. Τὰ πλεονεκτήματα τοῦ μοναρχικοῦ καθεστώτος, ποὺ λογιζόνταν ὡς ἡ καλύτερη λύση⁷, θά ἦταν πρῶτα-πρῶτα, ἡ ἐξασφάλιση τῆς καλύτερης

5. Γιὰ τὴν ἐπίσημη βρεταννικὴ πολιτικὴ βλ. E. Driault & M. Lhéritier, *Histoire Diplomatique de la Grèce*, τ. I. 1925, σσ. 259 - 74, 303 - 21. C. W. Crawley, *The question of Greek Independence. A Study of British Policy in the Near East, 1821 - 1833*, Cambridge 1930, σ. 32 - 62. Ἐλ. Πρεβελάκη, Ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1821 καί ἡ βρεταννικὴ πολιτικὴ. Ἀφιέρωμα εἰς τὰ 150 χρόνια ἀπὸ τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821. Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσ. 1971, σ. 203 - 218.

6. Κι ἂν ἀκόμη ὁ Ζωγράφος φρόντιζε ἀποκλειστικὰ τὰ συμφέροντα τοῦ κόμματος καί δὲν ἦταν ἐνσυνείδητα «μοναρχικός», ἡ ἀφοσίωσή του στὸν Ὀθῶνα ἀργότερα ἀποδεικνύει σαφῶς τὶς τάσεις του.

7. Μόνο ὁ Κοραῆς εἶναι ἀντίθετος στὴν ἰδέα τοῦ βασιλιᾶ καί προτρέπει τοὺς Ἕλληνες νὰ ὀργανωθοῦν μὲ ἀμερικανικὰ πρότυπα : «*Τί σᾶς ὄφελει νὰ διώξετε τὸν τύραννον Τοῦρκον, καὶ νὰ ἀφήσετε νὰ γεννηθῶσι εἰς αὐτάς σας τὰς ἀγκάλας ὁμογενεῖς ἄλλοι τύραννοι, τόσον χειρότεροι, ὅσον ἔχουν νοῦν πλειότερον παρὰ τοὺς Τοῦρκους*» (Ἀρχεῖα Λαζάρου καί Γεωργίου Κουντουριώτη, Ἄθ. - Πειρ. 1920 - 27, τ. IV, σ. 125 - 31).

δυνατής διευθέτησης για την Ελλάδα από τον μονάρχη, ώστε να εξυπηρετείται και τὸ δικό του τὸ συμφέρον. Ὑστερα τὸ ἴδιο τὸ καθεστῶς θὰ ἀποτελοῦσε ἐγγύηση γιὰ τὴν ἐσωτερικὴ ἐνότητα καὶ σταθερότητα. Ὁ παλιὸς φόβος γιὰ τὴν «ἐνὸς ἀνδρὸς» ἀρχή, γιὰ τὸ πανίσχυρο Ἐκτελεστικὸ καὶ ἡ ὑποψία γιὰ πιθανὴ ἀντιβασιλεία, μετριαζόταν μόνο ἀπὸ τὴν προσδοκία τοῦ Συντάγματος⁸. Μὲ αὐτὸ λοιπὸν τὸ πνεῦμα ἔσμιγαν στὴν ἐπαναστατημένη Ελλάδα ὁ συνταγματισμὸς καὶ ἡ μοναρχία⁹.

Θὰ δοῦμε λοιπὸν τὸν Ζωγράφο φορέα ὅλων αὐτῶν τῶν τάσεων τῆς ἐποχῆς: ἐνεργὸ μέλος τῆς τοπικῆς του πολιτικῆς παράταξης, ἐκφραστὴ τῶν συμφερόντων τοῦ ἀγγλικοῦ κόμματος καὶ θερμὸ ὀπαδὸ τῆς συνταγματικῆς μοναρχίας. Τὰ λίγα βιογραφικὰ πού ἀκολουθοῦν, βοηθοῦν νὰ τὸν ἐντάξουμε σωστότερα στὸ περιβάλλον του.

Φαίνεται ὅτι τὸ ὄνομα Ζωγράφος δὲν ἦταν τὸ πραγματικὸ του. Λεγόταν Κων/νος Μαυρονικόλας καὶ, κατὰ τὸν Δραγούμη, πήρε «ἐπὶ τὸ εὐφημότερον» τὸ ὄνομα Ζωγράφος ἀπὸ τὸν ἀγιογράφο πατέρα του¹⁰. «Ἀπεστάλη διὰ τὴν φιλομάθειαν ὑπὸ τῆς κοινότητος Καλαβρῦτων εἰς Πίσσαν τῆς Τυρρηνίας ἵνα σπουδάσῃ τὴν ἰατρικὴν»¹¹ καὶ σὰ γιατρὸς θὰ δημοσιεύσῃ στὰ 1820 μετάφραση ἰατρικοῦ ἄρθρου στὸ «Λόγιο Ἐρμῆ»¹². Πότε ἀκριβῶς ἔφυγε γιὰ τὴν Πίζα δὲν ἀναφέρεται πουθενά, ἀλλὰ τὸ πιὸ πιθανό, μὰ καὶ γεννιέται στὰ 1796, εἶναι νὰ ταξίδευσε ἐκεῖ γύρω στὰ 1814. Στὴν Ελλάδα δὲν θὰ γυρίσῃ παρὰ τὸ 1822 καὶ ἀπ' τὴ χρονιά αὐτὴ ὡς τὴν ἀπελευθέρωση δὲν θ' ἀφήσῃ τὸν ἐλληνικὸ χῶρο. Δὲν πολεμᾷ ποτέ του

8. Ἡ ἐκλογή τοῦ Ὁθωνα κατέδειξε καὶ τὰ τρία αὐτὰ μειονεκτήματα τῆς μοναρχίας.

9. Γιὰ λεπτομερῆ ἀνάλυση τῶν δύο τάσεων βλ. Ν. Κ α λ τ χ α σ, Introduction to Constitutional History of Modern Greece, New York 1940, σ. 40 κέ. J. Ρ e τ ρ ο π ο υ λ ο ς, ἐνθ. ἀν., σ. 48 - 52.

10. Ν. Δ ρ α γ ο ὄ μ η, Ἱστορικαὶ Ἀναμνήσεις, Ἀθ. 1937, τ. Β', σ. 77. Ν. Σ π η λ ι ἰ ἄ δ η, Ἀπομνημονεύματα, Ἀθ. 1851 - 57, τ. Γ', σ. 425. Ἀ μ β. Φ ρ α ν τ ζ ἦ, Ἐπιτομὴ τῆς Ἱστορίας τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος, Ἀθ. 1839, τ. Β', σ. 507. Καὶ τὰ δύο πάντως ὀνόματα ἀπαντῶνται στὴν ἐπαρχία Καλαβρῦτων. Μὲ τὸ ὄνομα Ζωγράφος ἀναφέρεται σειρὰ ἀγωνιστῶν, ἐνῶ στὸν κατάλογο στρατιωτῶν τοῦ Σωτηρᾶκη Σκαλτσᾶ ἀναφέρονται ὁ Ἰωάννης καὶ ὁ Γεώργιος Μαυρονικόλας. (Γεν. Ἀρχ. Κράτους, Ὑπ. Πολέμου, Φ. 125 - 20/12/1825, Καλάβρυτα). Σὲ ἐπιστολὴ ἀλλωστε τοῦ Σωτ. Θεοχαρόπουλου πρὸς τὸν Α. Λόντο, μὲ ἡμερομηνία 15 Ἰουνίου 1826, ἀναφέρεται τὸ ὄνομα Γιάννης Μαυρονικόλας, μὲ τόπο καταγωγῆς του τὸ δῆμο Νωνᾶ κριδος. (Μουσεῖο Μπενάκη, Ἀρχεῖο Λόντου 32, ἀρ. 777).

11. Ν. Δ ρ α γ ο ὄ μ η, ἐνθ. ἀν., σ. 77.

12. «Ἐρμῆς ὁ Λόγιος», ἀρ. 21, 1 Νοεμβ. 1820. Ἄρθρο ἰατρικῆς φιλοσοφίας τοῦ Bricheteau, ἀπὸ τὸ λεξικὸ τῶν Ἱατρικῶν Ἐπιστημῶν, μεταφρασμένο ἀπὸ τὸν Κ. Ζωγράφο ἐκ Καλαβρῦτων.

εἶναι ὁ χαρακτηριστικὸς τύπος τοῦ πολιτικοῦ καὶ διπλωμάτη καὶ μάλιστα «ἐκ τῶν σωφρονεστέρων καὶ πλέον ἐμπείρων»¹³. Βουλευτὴς στὴ Β' καὶ Γ' Βουλευτικὴ περίοδο, ἐκλέγεται δυὸ-τρεις φορές ἀντιπρόσωπος τῆς ἐπαρχίας του (παραστάτης), λαβαίνει μέρος στὴ Συνέλευση τῆς Ἐπιδαύρου τὸ 1826 καὶ τῆς Τροιζήνας τὸ 1827. Μὲ τὸ γενικὸ γραμματέα τοῦ Ἐκτελεστικοῦ Α. Μαυροκορδάτο, ἀντιπροσωπεύει τὸ Βουλευτικὸ στὴ συνάντηση μὲ τὸν πρεσβευτὴ τῆς Ἀγγλίας στὴν Πόλη Stratford Canning, τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1825. Γιὰ λίγους μῆνες θὰ διατελέσῃ Γεν. Γραμματέας τῆς Διοικητικῆς Ἐπιτροπῆς καὶ γιὰ ὅλο τὸ 1827 θὰ μείνῃ μακριὰ ἀπὸ πολιτικὰ ἀξιώματα.

Τὸ 1828, ὅταν φθάνῃ ὁ Κυβερνήτης, ὁ Ζωγράφος θὰ λάβῃ μέρος στὸ Πανελλήνιο σὰ γραμματέας τοῦ πολέμου. Ἀργότερα ὅμως θὰ παραιτηθῇ καὶ θὰ ἀποβῇ ἀμείλικτος ἐχθρὸς τοῦ Καποδίστρια. Μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ τελευταίου ὁ Ζωγράφος ὀρίζεται ὑπουργὸς τῶν πολεμικῶν¹⁴. Τὸ 1832 συμμετέχει στὴ Συνέλευση, ὅπου καὶ ἐκδηλώνει γιὰ ἄλλη μιὰ φορά τὶς βασιλικές του τάσεις¹⁵. Τὴν ἐπομένη χρονιά στέλλεται ἀπὸ τὴν Ἀντιβασιλεία νομάρχης Ἀρκαδίας. Οἱ τοπικοὶ ἄρχοντες διορίζονται μακριὰ ἀπὸ τὶς πατρίδες τους γιὰ νὰ ἀποφευχθῇ ἡ ἄσκηση προσωπικῆς ἐπιρροῆς. Μόνο ὁ Ζωγράφος διορίζεται νομάρχης στὴν Ἀρκαδία, κοντὰ στὴ γενέτειρά του Καλάβρυτα¹⁶. Τὸ 1838 ὀνομάζεται γραμματέας τῶν Ἐξωτερικῶν καὶ τὸ 1840 συνάπτει τὴν ἐμπορικὴ Ἑλληνοτουρκικὴ συνθήκη¹⁷. Ἡ συνθήκη αὐτὴ κόστισε στὸν Ζωγράφο πολλὴ καταλαλιά. Συκοφαντήθηκε καὶ κατακρίθηκε πολὺ ἀπὸ τὴν κοινὴ γνώμη, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μείνῃ μακριὰ ἀπὸ τὰ δημόσια πράγματα γιὰ καιρό. Ἄν καὶ ὑπῆρξε ἀπὸ τοὺς πρωταγω-

13. Τ. Πιπινέλη, Ἡ μοναρχία ἐν Ἑλλάδι, Ἀθ. 1932, σ. 251.

14. Θ. Κολοκοτρώνη, Διήγησις Συμβάντων τῆς Ἑλληνικῆς Φυλῆς, ἔκδοσις Τ. Δρακόπουλου, σ. 223.

15. «Πάσχισαν νὰ μείνῃ ἡ Συνέλευσις ἀτελείωτη ὅσο νάρθῃ ὁ βασιλεὺς... Ἦσαν σύμφωνοι ὁ Μαυροκορδάτος, Τρικούσης, Μπότζαρης, Ζαΐμης, Μεταξᾶς, Ζωγράφος, Μπουντούρης, Κλωνάρης, Κωλέτης...» (Στρατ. Μακρυγιάννη, Ἀπομνημονεύματα, ἔκδ. Μέλισσα—Α. Καραβίας, Ἀθ. 1957, σ. 327).

16. J. Petropoulos, ἔνθ. ἀν., σ. 199 ὑποσ. 99· Θ. Κολοκοτρώνη, ἔνθ. ἀν., σ. 232.

17. «Τὸν γέλασαν οἱ Τοῦρκοι καὶ οἱ ἄλλοι ξένοι ὅπου θέλουν τὴν λευτεριά μας κ' ἔκαμεν συνθήκη διὰ τοὺς Ἕλληνας χειρότερη ἀπὸ κείνες ὅπου ἔκαμεν μὲ τοὺς Τούρκους πρὶν σηκώσασθαι ντουφέκι. Ὅταν ἦρθε ἐδῶ, αὐτὸ μαθαίνοντας οἱ Ἕλληνες κόντεψαν νὰ τὸν ξεκλίσουνε. Καὶ πάτησαν ποδάρι γενικῶς οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ τύποι καὶ τὴν χάλασαν τὴν συνθήκη. Κι' ἀπὸ αὐτὸ τὸ κασαβέτι πέθανε κ' ὁ καϊμένος ὁ Ζαΐμης καὶ χάσαμεν ἕνα πατριώτη ἐξ αἰτίας αὐτηνοῦ τοῦ κακοῦ· καὶ τὸν ἔκλαψε ὅλη ἡ πατρίδα. Αὐτὰ κάνουν οἱ προκομμένοι πατριῶτες εἰς τὴν πατρίδα τους». (Στρ. Μακρυγιάννη, ἔνθ. ἀν., σ. 403).

νιστὲς τῆς 3ης Σεπτεμβρίου 1843, δὲν προσελήφθη ἀπὸ τὸν Μακρυγιάννη στὴν Κυβέρνηση¹⁸. Στὴν πρώτη Ἐθνοσυνέλευση (1843-44) λαβαίνει μέρος σὰν πληρεξούσιος Καλαβρύτων καὶ εἰσηγεῖται τὸν περὶ ἐκλογῆς βουλευτῶν νόμο, καθὼς καὶ ἄλλα ἄρθρα τοῦ συντάγματος. Τὸ 1848 στέλλεται πρεσβευτὴς στὴν Πετροῦπολη, ὅπου καὶ ἀρρωσταίνει, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ταξιδεύσῃ στὴ Γαλλία γιὰ θεραπεία καὶ νὰ πεθάνῃ στὸ Μπελβύ, στίς 9 Ὀκτ. 1856.

Οἱ κρίσεις τῶν συγχρόνων του γιὰ τὸν χαρακτήρα τοῦ Ζωγράφου διχάζονται. Ἄλλοι τοῦ ἀναγνωρίζουν μὲν πολιτικὴ ἱκανότητα καὶ τὸν θεωροῦν *Homme de beaucoup d'esprit*, ἀλλὰ συγχρόνως τοῦ ἀποδίδουν ἀστάθεια στίς ἀπόψεις¹⁹. Ἄλλοι πάλι τὸν θεωροῦν νουνεχῆ, μορφωμένο, δραστήριο ἐπαναστάτη, πὺ ἀποβλέπει μόνον στὴν ἔκβαση κι ἀδιαφορεῖ γιὰ τοὺς τρόπους²⁰.

Στίς σελίδες πὺ ἀκολουθοῦν θὰ περιοριστοῦμε νὰ παρακολουθήσουμε τὸν Ζωγράφο στὰ πρῶτα βήματα τῆς σταδιοδρομίας του, μέσα στὰ ἑπτὰ χρόνια τοῦ ἀγῶνα.

ΠΡΩΤΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΑΝΑΜΙΞΗ ΣΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΠΡΑΓΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1821 ὁ Ζωγράφος βρίσκεται στὴ Φλωρεντία, ὅπου τὴν παρουσία του βεβαιώνουν δύο γράμματα. Τὸ πρῶτο, σταλμένο ἀπὸ τὴ Βενετία, μὲ ἡμερομηνία 26 Ἰουνίου 1821, ἀπευθύνεται στὸν Κων/νο Ζωγράφο στὴ Φλωρεντία καὶ ὑπογράφεται μὲ τὰ ἀρχικὰ Ν.Ν²¹. Τὸ δεύτερο ἔχει ἀποστολέα τὸν ἴδιο τὸν Ζωγράφο καὶ παραλήπτη τὸν Διον. Ρώμα στὴ Σιένα. Ὁ Ζωγράφος δίνει πληροφορίες γιὰ τὸ τελεσίγραφο, πὺ ὁ Στρογανῶφ —ὁ πρέσβυς τῆς Ρωσίας στὴν Κων/λη— διατάχθηκε νὰ ἐπιδώσῃ στὴν Πύλη καὶ γιὰ τίς πρῶτες ἐπιτυχίες τῶν Ἑλλήνων ἐπαναστατῶν²².

Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ πρὸς τὸν Ρώμα εἶναι καὶ ἡ τελευταία εἶδηση γιὰ τὸν

18. ... *Δὲν θέλησα ὄτ' ἦταν εἰς τὴν ὀργὴ τῶν ἀνθρώπων· ὄτ' εἶναι ἄξιος ἀνθρώπος καὶ σύντροφός μας, εἶναι ἢ ἀλήθεια, ὅμως στὸν κόσμον εἶπα νὰ μὴ βάλωμεν ὑπόνοιες καὶ οἱ ἀναντίοι τοὺς ῥεθίσουν. Αὐτὸ στοχάστηκα καὶ δὲν τὸ ἔκαμα. Εἶναι ἢ ἀλήθεια τοῦ Θεοῦ αὐτήνῃ...* (Στρ. Μ α κ ρ υ γ ι ἄ ν ν η, ἔνθ. ἀν., σ. 452).

19. T h. P i s c a t o r y, 7η ἀναφορά. *L'Hellénisme Contemporain*, τ. IX, σ. 440.

20. Ν. Δ ρ α γ ο ῦ μ η, ἔνθ. ἀν., σ. 77.

21. Γ. Λ ἄ ἰ ο υ, Ἀνέκδοτες ἐπιστολὲς καὶ ἔγγραφα τοῦ 1821, Ἀθ. 1958, σ. 137. Στὸ γράμμα αὐτὸ ὁ Ν.Ν. πληροφορεῖ τὸν Ζωγράφο γιὰ μιὰ μεγάλη καὶ κοπιώδη πραγματεία πὺ ἀνέλαβε, σχετικὴ μὲ τὴν ὑπόθεση τοῦ Ἔθνους.

22. Δ. Κ α μ π ο ῦ ρ ο γ λ ο υ, Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Διονυσίου Ρώμα, Ἀθ. 1906, τ. Α', σ. 18 - 19. Ἡ ἐπιστολὴ παρατίθεται μὲ ἐνδείξεις : Κ. Ζωγράφος πρὸς

Ζωγράφου, πριν από το 1823. Στην Ελλάδα επιστρέφει, άγνωστο με ποιους συντρόφους, στα 1822, ή, το αργότερο, τους πρώτους μήνες του '23, μιὰ και το καλοκαίρι του 1823 βρίσκεται ήδη στα Καλάβρυτα²³. Ήδη έχει αρχίσει ή δεύτερη (Β') περίοδος τής προσωρινής διοίκησης, που διαρκεί ως τις 10 'Οκτ. 1824. Μέσα στη δεύτερη αυτή περίοδο ο Ζωγράφος θα αποκτήσει το πρώτο πολιτικό του αξίωμα: θα εκλεγεί βουλευτής και ως το τέλος του αγώνα θα αποτελή μέλος του βουλευτικού σώματος.

Τήν πρώτη είδηση για τον Ζωγράφο μάς δίνει ένα γράμμα του Α. Λουριώτη προς τον Ιωάννη Ζαΐμη, τον Ιούνιο του 1823²⁴. Η αποστολή στο Λονδίνο για τη σύναψη του πρώτου με την Αγγλία δανείου, έχει ήδη προγραμματισθῆ. Από το γράμμα αυτό φαίνεται καθαρά ότι στην επιτροπή έχουν συμπεριληφθῆ ο Α. Λουριώτης, ο Ι. Ζαΐμης, ο Ι. 'Ορλάνδος και ο Κ. Ζωγράφος. Όλοι προσπαθούν να επιταχύνουν την αναχώρηση, που καθυστερεί, γιατί δέν έτοιμάστηκαν οι οδηγίες για το ταξίδι. Τελικά όμως ο Ζωγράφος δέν θα συμμετάσχη στην αποστολή. Άσχετα (ώστόσο με τη ματαιώση τής συμμετοχής του, το ότι είχε προταθῆ για τέταρτος²⁵, αποδεικνύει πώς, ήδη από το καλοκαίρι του 1823, θεωρείται έμπιστος τής Διοίκησης.

Η άλληλογραφία μεταξύ Λουριώτη, Ζαΐμη και Ζωγράφου θα συνεχισθῆ όλο το 1823²⁶, όπως και οι προετοιμασίες τους για το ταξίδι. Συγχρόνως αναμένεται ο λόρδος Βύρων να περάση από τα Καλάβρυτα και ό

Δ. Ρώμαν (Φακ. 2123 αρ. 2939) 30 'Ιουλ. 1821, Φλωρεντία. Ο Δ. Ρώμας μαζί με τους Κ. Δραγώνα και Π. Στεφάνου θα αποτελέσουν αργότερα την αγγλόφιλη 'Επιτροπή Ζακύνθου, με την όποία ο Ζωγράφος θα έχη συχνότατη άλληλογραφία. Από το γράμμα αυτό άλλωστε αποδεικνύεται ότι, ήδη από πολύ νωρίς, είχε αρχίσει ή έπαφή του με τον Ρώμα.

23. Στο μεταξύ στην Ελλάδα έχει ψηφισθῆ το Πολίτευμα τής 'Επιδάουρου και, με τη ψήφισή του, αρχίζει ή Α' περίοδος τής προσωρινής Διοίκησης, που λήγει τον Μάρτ./Άπρ. 1823 με τή Συνέλευση του 'Αστρους. (Γ. Δ η μ α κ ό - π ο υ λ ο υ, 'Η Διοικητική 'Οργάνωσις κατά τήν 'Ελληνικήν 'Επανάστασιν, 'Αθ. 1966, σ. 80 κ.έ.). 'Η Συνέλευση του 'Αστρους αναθεώρησε το Πολίτευμα τής 'Επιδάουρου σε όρισμένες του διατάξεις και επικύρωσε το αναθεωρημένο κείμενο με τον τίτλο «Νόμος τής 'Επιδάουρου» που καταργούσε τις κατά τόπους έξουσίες. 'Επίσης, ή Β' αυτή 'Εθνική Συνέλευση ψήφισε και προσωρινό νόμο περί εκλογής παραστατών, άτελή και άοριστο, που μάλλον ένεθάρρυνε τις καταχρήσεις. (Ν. Δ ρ α γ ο ύ μ η, ένθ. άν., σ. 36 κ.έ.).

24. 'Εθν. 'Ιδρ. 'Ερευνών, 'Αρχείο Λουριώτη, Φ. Ε', αρ. έγγ. 23 - Α. Λουριώτης προς Ι. Ζαΐμη, 20 'Ιουνίου 1823.

25. 'Ο ίδιος ο Ζωγράφος, σε άχρονολόγητο γράμμα του προς τον Λουριώτη γράφει: «...Έξεύρεις ίσως ότι κι εγώ έδιωρίσθην να σε γίνω συνοδοιπόρος...». (Αυτόθι, Φ. ΚΕ' - Ζωγράφος προς Λουριώτη, 15 'Ιουν. (1823;) Τριπολιτσία).

26. Αυτόθι, Φ. Ε' αρ. έγγ. 26, Φ. Ε' αρ. έγγ. 27, Φ. Ε' αρ. έγγ. 36.

Γ. Πραϊδης—ὁ γραμματέας τοῦ Μαυροκορδάτου—συμβουλεύει μὲ ἐπιστολή του τὸν Α. Ζαΐμη νὰ ὀρίση τὸν Ι. Ζαΐμη ἢ τὸν Ζωγράφο ὡς συνοδοῦς τοῦ λόρδου, οἱ ὁποῖοι «καὶ διὰ τὴν ὑπεροχὴν τῆς παιδείας καὶ διὰ τὴν συγγενειάν σας θέλουν λάβει παρ' αὐτοῦ περισσοτέραν ὑπόληψιν»²⁷.

Τελικὰ ὅμως ὁ λόρδος Βύρων καὶ οἱ σύμβουλοί του θ' ἀλλάξουν γνώμη καὶ ὁ Ἄγγλος φιλέλληνας θὰ ἀποβιβαστῆ ἀπ' εὐθείας στὸ Μεσολόγγι²⁸. Ἄνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ τὴν ἀλλαγὴ τῶν σχεδίων τοῦ Βύρωνα καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ζωγράφος δὲν εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ τὸν ὑποδεχτῆ καὶ νὰ τὸν συνοδεύσῃ στὸ ταξίδι του, ἤδη ἀπὸ τὶς ἐντολὰς τοῦ Πραϊδῆ καί, κατὰ συνέπεια, καὶ τοῦ Α. Μαυροκορδάτου, φαίνεται καθαρὰ ὅτι ὁ τελευταῖος ἐμπιστευόταν πολὺ τὸν Ζωγράφο καὶ τὸν θεωροῦσε ἄνθρωπό του. Γιὰ τὸν Μαυροκορδάτο ἄλλωστε ἡ ἐπαφὴ του μὲ τὸν Βύρωνα, καθὼς καὶ ἡ διαχείριση τῶν ἀγγλικῶν κεφαλαίων, ἦταν πολὺ σημαντικὴ ὑπόθεση. Ἔτσι τὸ ὅτι ζήτησε ἡ ὑποδοχὴ τοῦ λόρδου νὰ γίνῃ εἴτε ἀπὸ τὸν Ι. Ζαΐμη, εἴτε ἀπὸ τὸν Ζωγράφο, ἀποδεικνύει πὼς καὶ οἱ δύο ἔχαιραν τῆς ἐμπιστοσύνης του. Στὸ τέλος τοῦ 1823 λοιπὸν, ὁ Ζωγράφος ἔχει ἤδη καθαρὰ διαμορφωμένη θέσῃ στὰ πολιτικὰ πράγματα τῆς Ἑλλάδας· κοντὰ στὸν Ζαΐμη πρῶτα, σύντροφος, ὁμοιδεάτης καὶ φίλος, καὶ στὴν ἐμπιστοσύνη τοῦ Μαυροκορδάτου ἔπειτα.

Τὴν ἐπομένη χρονιά δυὸ ἐμφύλιοι πόλεμοι μαστίζουν τὴν Ἑλλάδα καὶ κάνουν πολὺ κακὴ ἐντύπωση στὴν Εὐρώπη. Ὁ Ζωγράφος, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς κρίσεις του στὰ γράμματά του, καταδίκασε τοὺς πολέμους αὐτοὺς καὶ ἀπέφυγε νὰ ἀναμιχθῆ ἐνεργά, ὑποστηρίζοντας τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη παράταξη. Στὸν Γ. Κουντουριώτη πάντως, τὸν Πρόεδρο τοῦ Ἐκτελεστικοῦ, θὰ ἀποδώσῃ τὶς πιὸ πολλές εὐθύνες γιὰ τὴν αἵματοχυσία καὶ θὰ τοῦ ἐπιτεθῆ δριμύτατα. Γράφοντας στὶς 14 Νοεμ. 1824 πρὸς τὸν Ἄνασ. Λόντο, τοῦ ἀναγγέλει τὸ θάνατο τοῦ Πάνου Κολοκοτρώνη—*«ὁποῖον φρικῶδες ἔναυσμα καὶ τοῦτο τοῦ ἐμφυλίου πολέμου»*²⁹— καὶ ἀναφέρει ὅτι ὁ Π. Πατρῶν ἔγραψε στὸν Κουντουριώτη *«μὲ τρόπον εἰρηνοποιόν, ἀλλ' ὁ Κουντουριώτης ἀπεκρίθη δικαιολογῶν τὸν ἐμφύλιον πόλεμον καὶ ἀποδεικνύων αὐτὸν ἀναγκαῖον διὰ τὴν κατάπασιν, λέγει, τῶν Πελοποννησιακῶν καταχρήσεων, καὶ προσθέτει ὅτι εἰς τοῦτο εἶναι ἔτοιμος νὰ θυσιάσῃ καὶ περιουσίαν καὶ ζωὴν...»*³⁰.

27. Ἐ. Π ρ ω τ ο ψ ἄ λ τ η, Ἀρχεῖον Μαυροκορδάτου, «Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας», Ἀθ. 1965, τ. Ε'. τεύχ. ΙΙΙ, σ. 740—42, ἀρ. ἐπιστ. 1019.

28. Γιὰ τὴ σημασία τῆς ἀπόφασης αὐτῆς, ποὺ αὐξανε τὴν ἐπιρροή τοῦ Μαυροκορδάτου βλ. D. Dakin, *British and American Philhellenes during the war of Greek Independence 1821 - 1833*, Θεσ. 1955, σ. 61.

29. Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Στρατηγοῦ Λόντου, ἐκδιδόμενον ὑπὸ τῆς οἰκογενείας Λόντου, Ἀθ. 1916, τ. Β', σ. 392-93.

30. Αὐτόθι.

Ἡ ἔχθρα αὐτῆ τοῦ Ζωγράφου γιὰ τὸν Γ. Κουντουριώτη φαίνεται ὅτι στοίχισε στὸν πρῶτο τὸν ἀποκλεισμό του ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ τοῦ δανείου³¹. Ὁ Ὀρλάνδος ἄλλωστε, μὲ σειρὰ ἐπιστολῶν του πρὸς τὸν Γ. Κουντουριώτη, καταφέρεται ἐναντίον τοῦ Ζωγράφου, τὸν ὁποῖο ὀνομάζει «ἀχρεῖον», «ξόανον» καὶ «φίλαντον ἀνθρωπάριον», καὶ πληροφορεῖ τὸν Πρόεδρο πὼς ὁ Ζωγράφος, σὲ γράμμα του πρὸς τὸν Ζαΐμη, ὑποστηρίζει ὅτι «ὁ τύραννος καὶ δεσπότης Κουντουριώτης, ὁ πρόεδρος, εἶναι ἡ αἰτία ὄλων τῶν δευτέρων κακῶν τῆς Πελοποννήσου»³².

Στὸ μεταξὺ, ἡ ἀλληλογραφία Ἰ. Ζαΐμη καὶ Ζωγράφου συνεχίζεται ὅλο τὸ 1824. Ὁ τελευταῖος ἔχει ἀναλάβει τὴν ἐνημέρωση τοῦ φίλου του, πού βρίσκεται μὲ τὰ ἄλλα μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Δανείου στὸ Λονδίνο, γιὰ τὴν κατάσταση τῶν ἐλληνικῶν ὑποθέσεων. Μέσα στὰ γράμματά του ὁ Ζωγράφος, πέρα ἀπὸ τὶς πληροφορίες πού δίνει γιὰ τὰ στρατόπεδα τοῦ Μοριά, τὶς κινήσεις τοῦ Ὁμέρ Βρυώνη κ.τ.λ., ἐκθέτει καὶ διάφορες προσωπικὲς του ἀπόψεις, κυρίως γιὰ τὴ δημόσια οἰκονομία. «Ἡ δημόσια οἰκονομία εἶναι καὶ τὸ δυσκατόρθωτον δι' ἡμᾶς, οὐδὲ γνωρίζω ποῖα μέσα μᾶς μένουσιν διὰ νὰ τὴν τακτίσωμεν· ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ τιμότης; αὐτὰ εἶναι ἔξω τῆς φύσεως τῶν κοινῶν πραγμάτων. *Ces sont des variétés très rares de l' espèce*»³³. Ὑποστηρίζει ἄλλωστε πὼς «ἀν ἐξωσθοῦν ἀπὸ τὴν πολιτικὴν ἱεραρχίαν δύο ἢ καὶ τρία τέρατα τῆς ἀθλιότητος καὶ τῆς κακοηθείας, εἶναι βεβαία ἐλπίς, ὅτι ὁ πολιτικὸς ὀρίζων τῆς Ἑλλάδος θέλει μείνει ἀνεφελος»³⁴. Ἀποφεύγει ὥστόσο νὰ ἀναφέρῃ ὀνόματα, μὲ τὴ γνωστὴ του διπλωματικότητα.

Ὅλο τὸ 1824 ὁ Ζωγράφος μένει στὰ Καλάβρυτα ἐξασκώντας τὸ ἐπάγγελμα τοῦ γιατροῦ³⁵. Ἡ νέα, τρίτη περίοδος τῆς προσωρινῆς διοίκησης, πού θὰ ἀρχίσῃ στίς 11 Ὀκτ. 1824, θὰ τὸν βρῆ μαζί μὲ τὸν Ἄσ. Φωτῆλα, παραστάτη Καλαβρύτων³⁶. Ἡ βουλευτικὴ του θητεία ἄλλωστε,

31. Ὅπως ἦδη ἔχουμε ἀναφέρει ὁ Ζωγράφος, ἂν καὶ εἶχε διορισθῆ, τελικὰ δὲν ἔλαβε μέρος στὴν ἀποστολὴ. Τὰ αἴτια τοῦ ἀποκλεισμοῦ του δὲν ἔγιναν γνωστά. Εἶναι ὥστόσο πιθανὸ ἢ παραίτησή του νὰ ἐπιβλήθηκε ἄνωθεν.

32. Ἀρχεῖα Λαζάρου καὶ Γεωργίου Κουντουριώτη, ἐνθ. ἀν., τ. Γ' σ. 65 - 67— Ἰ. Ὀρλάνδος, Λονδίνο 3 Αὐγ. 1824, πρὸς Γ. Κουντουριώτη.

33. Ἀρχεῖα Κουντουριωτῶν, ἐνθ. ἀν., τ. Δ', σ. 351 - 54 — Κ. Ζωγράφος, Καλάβρυτα 29 Σεπτ. 1824 πρὸς Ἰ. Ζαΐμη, Λονδίνο.

34. Αὐτόθι.

35. Ἀρχεῖα Κουντουριωτῶν, ἐνθ. ἀν., τ. Β', σ. 37 — Α. Ζαΐμης πρὸς Ἄσ. Φωτῆλα καὶ Ἄν. Λόντο, 4 Ἰαν. 1824 Κερπινὴ· αὐτόθι, τ. Γ', σ. 487 — Ἰ. Ζαΐμης πρὸς Α. Ζαΐμη, Λονδ. 31 Δεκ. 1824.

36. Μουσεῖο Μπενάκη, Ἀρχεῖο Ἀγωνιστῶν (87) Φ. 8, 25 Ἰουλ. 1824. Ἐγγραφο τῆς ἐπαρχίας Καλαβρύτων, μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Ζωγράφος καὶ ὁ Ἄσ. Φωτῆλας ἐκλέγονται παραστάτες τῆς Ἐπαρχίας.

σ' όλη τη διάρκεια της Γ' περιόδου, θα τον άναδειξη ίκανότατο πολιτικό και άριστο διπλωμάτη. Με θαυμαστή επιδεξιότητα θα ύποστηρίξη τά συμφέροντα της άγγλόφιλης παράταξης και δέν θα διστάση άκόμη και νά προσεταιρισθῆ τούς άντιπάλους του, για νά εκμηδενίση τήν έπιρροή τους. Συγχρόνως, προσπαθεῖ νά προωθήση σέ άνώτατα άξιώματα τόν Α. Ζαΐμη —και μαζί του και τόν έαυτό του— άποφεύγοντας όμως νά εκτίθεται φανερά, και συχνά υίοθετεῖ μιá συμβιβαστική στάση, πού, κατά τή γνώμη του, τόν άπαλλάσσει άπό κάθε εϋθύνη.

ΕΝΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΔΡΑΣΗΣ — ΠΡΩΤΕΣ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΕΣ ΕΠΑΦΕΣ

'Η άπόβαση τοϋ 'Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο, στις άρχές τοϋ 1825, σημείωσε τήν αϋγή τοϋ πιό κρίσιμου για τήν έκβαση τοϋ άγώνα χρόνου. 'Η μόνη λύση πού προσφέρεται πιά στους 'Ελληνες, εῖναι ἡ προσφυγή στις μεγάλες Δυνάμεις.

Στήν πολιτική σκηνή τοϋ έσωτερικοϋ κυριαρχεί ἡ μορφή τοϋ Α. Μαυροκορδάτου. 'Ο πρόεδρος τοϋ 'Εκτελεστικοϋ Γ. Κουντουριώτης, ἴσως άπό αντίδραση πρὸς τόν Κωλέττη πού τόν μεταχειρίζονταν σά μαριονέττα, δέχεται τόν Μαυροκορδάτο Γενικό Γραμματέα τοϋ Σώματος, ελπίζοντας ἔτσι νά εξουδετερώση τή δύναμη τοϋ Ι. Κωλέττη. Τὸ 'Εκτελεστικό Σῶμα εῖναι λοιπὸν τώρα διχασμένο και συνεπῶς αδύναμο³⁷. 'Απ' τήν ἄλλη μεριά τὸ νωθρὸ Βουλευτικό, ἴσως γιατί ὄλες σχεδὸν οἱ εἰσηγήσεις του ἔμεναν χωρὶς οὐσιαστικὸ ἀποτέλεσμα, ἴσως πάλι γιατί μερικὰ μέλη του συνειδητοποίησαν τήν ἀνάγκη για κάποιου εἶδους δράση, ἀποφάσισε νά θέση πραξικοπηματικά τήν ἐκτελεστικὴ ἐξουσία κάτω ἀπὸ ἄμεσο ἔλεγχο και νά επέμβῃ ἐνεργά. Διορίζει λοιπὸν ποικίλες διοικητικὲς ἐπιτροπὲς ἀπὸ τὰ μέλη του, κάθε μιὰ με ἰδιαίτερη δικαιοδοσία και με κύριο στόχο τὸν ἔλεγχο τῶν ἐνεργειῶν τοϋ 'Εκτελεστικοϋ³⁸.

37. «'Η κυβέρνηση δέν εῖναι οὔτε ἀρκετὰ δραστήρια, οὔτε ἰσχυρή. 'Η νωθρότητα στις ἐνέργειες ὀφείλεται στὸ μὴ-καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας, ἐνῶ ἡ ἔλλειψη ἰσχύος στὸν ἀριθμὸ τῶν μελῶν. Οἱ ὑπουργοὶ εῖναι ἀπλῶς και μόνο ἐπικεφαλῆς τῶν ὑπουργείων» δέν ἔχουν τὴ δύναμη νά διεκπεραιώσουν οὔτε καν μιὰ κοινὴ ὑπόθεση. Τὸ ἐκτελεστικὸ σῶμα πασάδες τὴ δυσπιστία πρὸς τοὺς κατώτερους και τὴ μανία νά ἀναλαμβάνουν τὰ πάντα μονάχοι. Τὸ βουλευτικὸ σῶμα ἀποτελεῖται ἀπὸ κάθε λογῆς ἀπαιτητὲς και φορτικούς τύπους κι εῖναι χαλαρό, παρηκμασμένο. Κάθονται ὅλη τὴν ἡμέρα και δέν λαβαίνουν καμιὰν ἀπόφαση». (J. Emerson, Count Pecchio and W. H. Humphreys, A Picture of Greece in 1825, London 1826, τ. Β', σ. 142 κ.έ.—ἡ περιγραφή ἀνήκει στὸν κόμητα Pecchio).

38. Για τίς διοικητικὲς ἐπιτροπὲς βλ. Γ. Δημακόπουλου, ἐνθ. ἀν., σ. 172 και Ε. Πρεβελάκη, 'Η ἐκστρατεία τοϋ 'Ιμπραήμ Πασά εἰς τὴν 'Αργολίδα, 'Αθ. 1950, σ. 38-40.

Στή σπουδαιότερη επιτροπή, με την ευρύτερη δικαιοδοσία, συμμετέχει και ο Ζωγράφος, μαζί με τον Βασ. Μπουντούρη και τον Σπυρ. Τρικούπη³⁹. Οί βουλευτές αυτοί, με το πρόσχημα του «συμβούλου» και του «βοηθοῦ», διορίστηκαν «*να παρευρίσκωνται παρὰ τῷ Νομοτελεστικῷ εἰς ἀύστηράν ἐφορίαν καὶ διεύθυνσιν κατὰ τὸ δοκοῦν τῶν ἐργασιῶν του*»⁴⁰. Τὸ Ἐκτελεστικό, διχασμένο καὶ ἀδρανὲς ὅπως ἦταν, δέχτηκε ἀδιαμαρτύρητα τὴν ἐπέμβαση στὰ καθήκοντά του· ἐπικύρωσε μάλιστα καὶ τὸ διορισμὸ τῶν βουλευτικῶν ἐπιτροπῶν, μολονότι ἡ ἐγκρισή του ποτὲ δὲν ζητήθηκε.

Τὰ καθήκοντα τῶν ἄλλων ἐπιτροπῶν ἦταν σαφέστερα καθορισμένα καὶ ὑπαγορεύονταν ἀπὸ τὶς περιστάσεις. Παρ' ὅλο ὅμως ποὺ ἡ σύσταση τῶν ἐπιτροπῶν ρυθμίζονταν ἀπὸ τὶς ἐκάστοτε ἀνάγκες, ὅλες ἀποσκοποῦσαν κυρίως στὸν ἔλεγχο καὶ στὴν ἐπέμβαση στὶς ἀποφάσεις τοῦ Ἐκτελεστικοῦ. Ὁ Ζωγράφος εἶναι ἀπὸ τοὺς βουλευτὲς ποὺ συμμετέχουν στὶς πιὸ πολλές ἀπὸ τὶς διοικητικὲς αὐτὲς ἐπιτροπές, σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς τρίτης βουλευτικῆς περιόδου. Ἀπὸ τοὺς πολλοὺς διορισμοὺς του, ἀκόμη καὶ σὲ ἐπιτροπὲς ἐπεξεργασίας θεμάτων ποὺ δὲν τοῦ ἦταν οἰκεῖα, προκύπτει ὅτι ἡ ἐπιρροή του στὸ Σῶμα ἔχει τώρα αἰσθητὰ ἀυξηθῆ καὶ ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν εὐθυκρισία του, ἐκτιμᾶται καὶ ἡ ἤδη διαμορφωμένη θέση του ὑπὲρ τῆς ἀγγλόφιλης παράταξης τοῦ Βουλευτικοῦ.

Ἦδη ἀπὸ τοὺς πρώτες μῆνες τοῦ 1825 ἀποτελεῖ μέλος τῆς ἐπιτροπῆς γιὰ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ συμφωνητικοῦ τοῦ δανείου⁴¹. Ἀργότερα, μαζί με τὸν Μ. Ἰατρό, θὰ ἀναλάβῃ νὰ συσκευθῆ μετὰ τὸ Ἐκτελεστικό γιὰ τὸ θέμα τῆς σύνταξης ξένων στρατιωτῶν στὸ Μοριά καὶ γιὰ τὴν ὀχύρωση φρουριῶν⁴². Ὡς τὸ τέλος τοῦ 1825 θὰ συμμετάσχῃ σὲ ποικίλες ἐπιτροπές, με διαφορετικὴ ἢ κάθε μιὰ δικαιοδοσία —γιὰ τὰ καταδρομικὰ ἔγγραφα τῶν Σπετσιωτῶν⁴³, τὴ σύσταση τῆς φρουρᾶς καὶ τὴν ἴδρυση σχολῆς πολέμου⁴⁴,

39. «*Διὰ τὰς σημερινὰς κατεπειγούσας περιστάσεις τῆς πατρίδος, τὸ Βουλευτικὸν ἔκρινεν εὐλογον καὶ ἐδιώρησεν τὰς ἀκολουθοῦσας ἐπιτροπὰς, συγκροτουμένας ἀπὸ τὰ μέλη του. Τὴν μὲν ἀπὸ τοὺς κυρίους Βασίλειον Μπουντούρη, Σπυρίδωνα Τρικούπη καὶ Κωνσταντίνον Ζωγράφον, διὰ νὰ παρευρίσκωνται μετὰ τὸ Σ. Ἐκτελεστικὸν καὶ νὰ συσκέπτωνται, ὡς ἀπλοὶ σύμβουλοι, καὶ συμβοηθοὶ τοῦ Σ. Ἐκτελεστικοῦ*». (Γεν. Ἀρχ. Κράτους, Ἐκτελεστικό, Φ. 96, ἀρ. 740, 13 Ἰουν. 1825).

40. Σ π. Τ ρ ι κ ο ὄ π η, Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, Λονδ. 1861, τ. Γ'. σ. 164· Ε. Π ρ ε β ε λ ἄ κ η, ἔθν. ἀν., σ. 39, ὅπου καὶ τονίζεται ὅτι τὸ ἔγγραφο τοῦ Βουλευτικοῦ δὲν εἶχε τὴ συνήθη μορφή εἰσήγησης («τὸ Βουλευτικὸν προβάλλει»), ἀλλὰ («τὸ Βουλευτικὸν ἔκρινεν εὐλογον καὶ ἐδιώρησεν»).

41. Μουσεῖο Μπενάκη, Ἀρχεῖο Ἀγωνιστῶν (87), Φ. 16. Ἀναφορὰ τῆς ἐπιτροπῆς, 28 Μαρτίου 1825.

42. Γεν. Ἀρχ. Κράτους, Ἐκτελεστικό, Φ. 99, ἀρ. 778 - 7 Ἰουλ. 1825.

43. Αὐτόθι, Φ. 105, ἀρ. 814 - 31 Ἰουλ. 1825.

44. «Γενικὴ Ἐφημερίς τῆς Ἑλλάδος», ἀρ. 5 - 21 Ὀκτ. 1825.

τήν έκπoiηση τῶν ἐθνικῶν προσόδων⁴⁵, τὴν αὐξηση τοῦ μισθοῦ τῶν τακτικῶν στρατιωτῶν⁴⁶— μὰ καὶ σὲ μιὰ εἰδικὴ ἐπιτροπὴ, ὅπου θὰ διορισθοῦν οἱ ἔμπιστοι μονάχα, ὁ ἀντιπρόεδρος τοῦ Σώματος, ὁ Μ. Ἰατρός, ὁ Σ. Τρικούπης, ὁ Β. Μπουντούρης καὶ ὁ Ζωγράφος, μὲ σκοπὸ νὰ συσχεθοῦν μὲ τὸ Ἐκτελεστικὸ γιὰ ὅλα τὰ «σωστικὰ μέσα», ἐνόψει τῶν κρισίμων καιρῶν⁴⁷. Στὶς ἀρχὲς ἄλλωστε τῆς ἐπόμενης χρονιάς ὁ Ζωγράφος θὰ διορισθῆ καὶ σὲ τρεῖς ἄλλες ἐπιτροπὲς—γιὰ τὴ τροποποίηση τοῦ νόμου περὶ συστάσεως τακτικοῦ στρατεύματος⁴⁸, γιὰ τὸ σχέδιο δανεισμοῦ ἀπὸ πλούσιους Ἕλληνες⁴⁹, γιὰ τὴν ἐξόφληση τῶν καθυστερημένων μισθῶν στοὺς στρατιῶτες⁵⁰.

Ἔτσι λοιπόν, ἐνῶ ἡ Ἑλλάδα «ἀγγλίζει», ὁ Μαυροκορδάτος, ὁ σημαντικότερος ἐκπρόσωπος τοῦ ἀγγλικοῦ κόμματος, εἶναι πανίσχυρος στὸ Ἐκτελεστικὸ, καὶ οἱ ἀγγλόφιλοι τοῦ Βουλευτικοῦ ἐξουδετερῶνουν κάθε ἀντίσταση τῶν ἄλλων τάσεων, ὁ Ζωγράφος ἦταν φυσικὸ νὰ αὐξήσῃ τὴν ἐπιρροή του.

Πρωταρχικὸ ἐνδιαφέρον ἐκδηλώνει γιὰ τὴν ἰδιαίτερή του πατρίδα, τὰ Καλάβρυτα. Μὲ πολλές του ἀναφορὲς ὁ Ζωγράφος καταφέρεται ἐναντίον τοῦ ἐπάρχου Ἰωάννου Σούτσου καὶ τοῦ καταλογίζει σκληρότητα καὶ ἀναρμοδιότητα. Ὁ Σούτσος καταδίωκε καὶ τιμωροῦσε τοὺς συγγενεῖς ἐκείνων πού, στὸ δεῦτερο ἐμφύλιο πόλεμο, εἶχαν ἀκολουθήσει τὸν Ἄνδ. Ζαῖμη καὶ τὸν Ἄνδ. Λόντο (γνωστοὺς ὡς Ἄνδρέηδες). Ὁ Ζωγράφος δὲν δικαιώνει φανερά τὸ κίνημα τοῦ Λόντου-Ζαῖμη, ἀφήνει ὥστόσο νὰ ἐννοηθῆ ὅτι ἔχει ἀρκετὴ ἀνοχὴ γιὰ τὶς πράξεις τους καὶ τοὺς συγχωρεῖ⁵¹. Ξέρει καλὰ πῶς, ἂν τὸ κίνημα τοῦ Α. Ζαῖμη εἶχε πετύχει κι ὁ φίλος του ἀναλάβαινε τὴν διακυβέρνηση τῆς χώρας, ὁ Ζωγράφος θὰ εἶχε τώρα σπουδαιότατη θέση πλάι του. Τὸ κίνημα ὅμως ἀπέτυχε καὶ πρέπει νὰ κρατηθοῦν τὰ προσχήματα. Ἔτσι ὁ Ζωγράφος ἀποφεύγει τὴν ἀνοικτὴ ὑποστήριξη, ἀλλὰ συντονίζει τὶς προσπάθειές του ὅλες πρὸς τὸ σκοπὸ νὰ προωθήσῃ τὸν Ζαῖμη πρῶτα καί, στὴ συνέχεια, τὸν ἑαυτὸ του. Σὲ λίγο, ὅταν θὰ προτείνῃ τὴν συγκρότηση τριῶν στρατοπέδων στὴν Πελοπόννησο, θὰ ζητήσῃ νὰ θεθοῦν ἐπικεφαλῆς τῶν δύο ὁ Α. Ζαῖμης καὶ ὁ Α. Λόντος, «ἄνδρες οἱ ὅποιοι ἔξ

45. Αὐτόθι, ἀρ. 13 - 18 Νοεμ. 1825. Ἄπὸ τὴν ἐπιτροπὴ αὐτὴ ὁ Ζωγράφος θὰ παραιτηθῆ γιὰ λόγους ὑγείας. (Μουσεῖο Μπενάκη, Ἄρχεῖο Ἀγωνιστῶν, 87-Φ. 32).

46. «Γενικὴ Ἐφημερίς», ἀρ. 16 - 28 Νοεμ. 1825.

47. Γεν. Ἀρχ. Κράτους, Ἐκτελεστικὸ, Φ. 137, ἀρ. 1048 - 10 Νοεμ. 1825.

48. «Γενικὴ Ἐφημερίς», ἀρ. 37 - 13 Φεβρ. 1826.

49. Αὐτόθι, ἀρ. 42 - 27 Φεβρ. 1826.

50. Αὐτόθι, ἀρ. 42 - 3 Μαρτ. 1826.

51. Μουσεῖο Μπενάκη, Ἄρχεῖο Ἀγωνιστῶν (87) Φ. 18 - 2 Μαΐου 1825. Ἄναφορὰ Ζωγράφου.

ἀρχῆς τῆς ἐπανάστασεως συνετέλεσαν ὁμολογουμένως εἰς τὰς προόδους τοῦ Ἑθνους, ἔχουν ἰκανότητα νὰ διευθύνουν στρατιωτικὰ σώματα καὶ μετ' αὐτὸ τὸ πολιτικὸν των ἀμάρτημα ἔχουν εἰς τὸν λαὸν καὶ εἰς τοὺς στρατιώτας πλειοτέραν παρ' ἄλλοτε ἐπιρροήν»⁵². Γιὰ ἄλλη μιὰ φορά δηλ. ὁ Ζωγράφος θὰ τονίσῃ ὅτι τὸ «ἀμάρτημα» τῶν Ἀνδρέιδων συγχωρέθηκε πιά καὶ ὑπερίσχυσαν τὰ προτερήματά τους, ἐνῶ θὰ ἐκδηλώσῃ καὶ θαυμασμό καὶ συμπάθεια γιὰ τοὺς δύο φίλους του.

Στὸ μεταξὺ γίνεται κάποια κίνηση γιὰ νὰ βρεθῆ βασιλιάς καὶ ὅλοι ἐνδιαφέρονται νὰ λάβουν «τὴν γνώμην καὶ συγκατάθεσιν τῆς Ἀγγλίας»⁵³. Γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ προτείνεται καὶ ὁ Ζωγράφος, ἀλλὰ τελικὰ θὰ ἀποκλεισθῆ γιὰ δευτέρα φορά ἀπὸ ἀποστολὴ στὴν Ἀγγλία⁵⁴. Τώρα ὅμως θὰ κἀνῃ μιὰ κίνηση, ἓνα διπλωματικὸ ἐλιγμό, τὸν πιὸ ἐπιδέξιο ἴσως τῆς πολιτικῆς του καριέρας. Παρ' ὅλη τὴν ἐχθρότητα ποὺ εἶχε ἐκδηλώσει στὸ παρελθὸν κατὰ τοῦ Γ. Κουντουριώτη, ἀποδίδοντάς του εὐθύνες γιὰ τὴν ἀνάμιξή του στὸν ἐμφύλιο πόλεμο, ὁ Ζωγράφος τώρα θὰ ἀλλάξῃ πολιτικὴ καὶ θὰ προπαγανδίσῃ τὸ συμβιβασμό, ἐπιδιώκοντας τὴν ἔνωση τῶν πιὸ σημαντικῶν Ἑλλήνων. Μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ἀπ' τὴ μιὰ μεριά θὰ ἐξασφάλιζε τὴν ἐπικράτηση τῶν δικῶν του στὴ μελλοντικὴ κυβέρνησι, προσεταιριζόμενος τοὺς πολιτικούς του ἀντιπάλους, ἐνῶ, ἀπ' τὴν ἄλλη, ὁ ἴδιος θὰ ἀπέφευγε κάθε κατηγορία γιὰ φατριασμό ἢ κομματισμό. Μὲ πρωταρχικὸ του στόχο τὴν προώθησι τοῦ Α. Ζαΐμη διακηρύσσει ὅτι «οἱ σημαντικώτεροι Ἕλληνες, ἤγουν ὁ Κουντουριώτης, ὁ Μαυροκορδάτος, οἱ Ἀνδρέηδες, ὁ Κολοκοτρώνης καὶ ὁ Δεληγιάννης πρέπει νὰ ἐνωθοῦν ὡς νὰ ἐγνωρίσθησαν πρώτην φορὰν καὶ οὕτω μόνον ἠμπορεῖ νὰ σωθῆ ἡ Ἑλλάς»⁵⁵. Ὡστόσο καὶ ὁ Μαυροκορδάτος καὶ ὁ Κουντουριώτης εἶναι ἐπιφυλακτικοὶ καὶ ἀμφισβητοῦν τὴν εἰλικρίνεια τῶν προθέσεων τοῦ Ζωγράφου⁵⁶.

Στις 14 Αὐγούστου ὁ Ζωγράφος ἐγκαινιάζει τὴν ἀλληλογραφία του μετὰ τὴν Ἐπιτροπὴ τῆς Ζακύνθου, πρωτογράφοντας στὰ μέλη της καὶ κολακεύον-

52. Αὐτόθι, Ἀρχεῖο Λόντου (32) ἀρ. 570· Γεν. Ἀρχ. Κράτους, Ἐκτελεστικὸ, Φ. 95, ἀρ. 709.—Ἀναφορὰ Ζωγράφου, 31 Μαΐου 1825.

53. Ἀρχεῖα Κουντουριωτῶν, ἐνθ. ἀν., τ. Δ', σ. 519. — Α. Μαυροκορδάτος πρὸς Γ. Κουντουριώτη, 27 Μαΐου 1825.

54. Γεν. Ἀρχ. Κράτους, Ἐκτελεστικὸ, Φ. 96, ἀρ. 8629. Στὴν ἀποστολὴ αὐτὴ θὰ σταλῆ ὁ Σπανιολάκης.

55. Ἀρχεῖα Κουντουριωτῶν, ἐνθ. ἀν., τ. Δ', σ. 562 — Κ. Πολυχρόνης πρὸς Γ. Κουντουριώτη, 10 Ἰουν. 1825.

56. «Ὁ σκοπὸς τοῦ Ζωγράφου βέβαια ἦτον διὰ νὰ χάσῃ τὸν Ζαΐμη εἰς τὰ πράγματα, καθὼς ὅμως μετὰ βεβαιότητος ἐπληροφορήθην βάσιν εἶχον τὸ νὰ φέρον προηγουμένως εἰς ἐκβασιν τὸν συμβιβασμὸν μεταξὺ Ζαΐμη καὶ τῆς Ἐκλαμπρότητος Σας». (Αὐτόθι, τ. Ε' σ. 415-416.—Α. Μαυροκορδάτος πρὸς Γ. Κουντουριώτη, 21 Νοεμ. 1825).

τάς τους, αυτούς, τους υποστηρικτές της αγγλικής πολιτικής⁵⁷. Τέσσερεις όμως μόλις ημέρες πριν, με γράμμα του προς τον Άνδ. Λόντο, καταφέρεται έναντιον του Κολοκοτρώνη, που παρασύρθηκε από τα «φιλικά λόγια» του Ρώμα και εξέθεσε σ' αυτόν με κάθε λεπτομέρεια την κατάσταση της Ελλάδας. Στο γράμμα αυτό ο Ζωγράφος διαστέλλει τους πολιτικούς φίλους από τους θερμοὺς της «ἀπλῆς κοινωνίας» και τονίζει ότι, όσο ή Ελλάδα βρίσκεται σε κίνδυνο, ποτέ κανείς Έλληνας δέν πρέπει να εμπιστευθῆ και να μιλήση ανοικτά σε άτομο, που βρίσκεται σε άμεση σχέση με ξένη δύναμη, ή όποια ζητεί να έξυηρητήση τα συμφέροντά της. Συνεχίζει λέγοντας πόσο άπαραίτητη είναι ή όμόνοια και ή άποφυγή της διαίρεσης, γιατί οί ύποψίες και οί αντίπαθειες βλάπτουν εκεί όπου πλεονάζει ή άμάθεια, σ' ένα τόπο δηλαδή όπως ή Ελλάδα⁵⁸.

Τό γράμμα αυτό του Ζωγράφου, ή προειδοποίηση αυτή για τον ιδιοτελή χαρακτήρα της ξένης προσφοράς, δέν ήταν παρά άποτέλεσμα καθαρού ύπολογισμού, ένας άκόμη έπιτυχημένος διπλωματικός έλιγμός, για να στραφῆ ξανά σε κομματικά συμφέροντα και μηχανορραφίες, που τελικά δέν έξυηρητοῦσαν παρά τα συμφέροντα των Δυνάμεων. Κι αν άκόμα ή κρίσιμη κατάσταση του ξεσηκωμένου έθνους δέν επέτρεπε μιá πολιτική αὐθύπαρκτη και ανεξάρτητη, δέν είναι δυνατό ώστόσο να παραβλέσουμε τις αναπόφευκτα έπιβλαβεῖς συνέπειες, που έπέφεραν ή δανειακή πολιτική άπ' τή μιá, και άπ' τήν άλλη ή έξάρτηση της Ελλάδας από τα ευρωπαϊκά συμφέροντα στην Έγγυς Άνατολή.

Δύο λύσεις για τήν αντιμετώπιση των κρίσιμων προβλημάτων.

Σαν πρώτη λύση για να βγοῦν από τό άδιέξοδο, όπου όδηγήθηκαν τό 1825, οί Έλληνες θά θεωρήσουν τή στροφή προς τή Γαλλία. Άπό τήν άνοιξη του 1825 άρχισε μιá προσπάθεια του δούκα της Αὐρηλίας να ανεβάση στον έλληνικό θρόνο τό γυιό του, δούκα του Nemours (Intrigue Orleaniste). Οί Όρλενιστές σχεδίαζαν να πείσουν με κάθε τρόπο τήν πλειοψηφία των Έλλήνων να εκλέξη τον Νεμούρ με πανηγυρικό ψήφισμα της Γ' Έθνικής Συνελευσης, ενώ παράλληλα θά πίεζαν τον βασιλέα Κάρολο να υποστηρίξει τήν εκλογή⁵⁹. Τό γαλλικό κόμμα στην Ελλάδα, που μόλις άρχίζει να άποκτά έπιρροή, με άρχηγό τον Ι. Κωλέττη, υίοθέτησε άμέσως τήν κίνηση αυτή και ήρθε σε έπαφή με πράκτορες του δούκα.

57. 'Ιστορικόν Άρχεῖον Διον. Ρώμα, ένθ. άν., τ. Α', σ. 654 - 55 — [Κ. Ζωγράφος προς τήν Έπιτροπή Ζακύνθου, 14 Αὐγ. 1825.

58. Μουσείο Μπενάκη, Άρχεῖο Λόντου (32), άρ. 581 — Κ. Ζωγράφος προς Άνδ. Λόντο, 10 Αὐγ. 1825.

59. Για διεξοδική ανάλυση του κινήματος των Όρλεανιστών βλ. Κ. Ράδου, Περί τό στέμμα της Ελλάδος, Άθ. 1917. Passim.

Ὡστόσο και μερικοί ἀγγλόφιλοι, ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους και ὁ Ζωγράφος, ἀναμειγνύονται ἐνεργὰ στο ὄρλεανιστικὸ κίνημα. Καταρτίζεται ἐπιτροπὴ γιὰ νὰ ἐξακριβωθῆ ἡ προθυμία τοῦ Καρόλου νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν ἐκλογὴ τοῦ Νεμούρ⁶⁰ και ἐτοιμάζονται ἐγγραφα, στὰ ὁποῖα ἐμφανίζεται σχεδὸν πάντα τὸ ὄνομα τοῦ Ζωγράφου. Αὐτὴ ἄλλωστε ἡ ἀνάμιξή του στο κίνημα, ποὺ ἐξυπηρετοῦσε τὰ γαλλικὰ συμφέροντα, ἔδωσε και τὴν ἀφορμὴ στοὺς συγχρόνους του νὰ τὸν χαρακτηρίσουν πολιτικὰ ἀσταθῆ και ἐκπρόσωπο, πλὴν τοῦ ἀγγλικοῦ και τοῦ Κωλεττικοῦ κόμματος στὴν Ἑλλάδα⁶¹.

Ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ πλευρὰ ἴσως ἡ γαλλικὴ πρόταση νὰ ἦταν πλεονεκτικὴ, μιὰ και ἐγγυᾶτο κατὰ κάποιον τρόπο τὴν ἀνεξαρτησία τῆς χώρας, ἐνῶ ἡ προσφυγὴ στὴν προστασία τῆς Βρεταννίας παρασκεύαζε τὴν ὑποδούλωση σὲ ξένη δύναμη. Οἱ Ὀρλεανιστὲς ὅμως θὰ ἀποτύχουν. Καὶ ἡ ἐπίσημη Γαλλία δὲν ἦταν διατεθειμένη νὰ ἐπιτρέψῃ τὴ στέψη τοῦ Γάλλου πρίγκηπα, πρὶν ἡ Ἑλλάδα ὀργανωθῆ ἐσωτερικὰ σὲ συνταγματικὴ μοναρχία και πρὶν ἐξασφαλίσῃ τὴν προστασία και τὴ συνδρομὴ ὄλων τῶν εὐρωπαϊκῶν δυνάμεων⁶², ἀλλὰ και στὴν Ἑλλάδα, ἡ σκέψη ὅτι ἴσως ἡ Ἄγγλια δυσαρεστηθῆ, ἡ πεποίθηση ὅτι ἡ συναίνεση τῶν Ἄγγλων ἦταν ἀπαραίτητη πρὶν ἀπὸ ὁποιοδήποτε διάβημα, ἔκανε τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ὄρλεανιστικοῦ σχεδίου νὰ ἀνακοπῆ⁶³. Βλέποντας οἱ ἀγγλόφιλοι τὴν ἀποτυχία τοῦ σχεδίου, θὰ ἰσχυριστοῦν τώρα πῶς ἡ συνεννόησή τους μὲ τὸ γαλλικὸ κόμμα ἔγινε γιὰ νὰ χαλιναγωγηθοῦν τὰ πάθη και νὰ ἐπιτευχθῆ ἡ ἔνωση και ἡ ὁμόνοια· πρόσθεταν συγχρόνως ὅτι ἡ συνεννόηση αὐτὴ δὲν συνεπάγονταν και ἀπεμπόλιση τῶν ἀρχῶν τοῦ κόμματος, ὅπου ἀνῆκαν⁶⁴. Ἡ πραγματικὴ σκοπιμότητα τῆς συνεννόησης εἶναι ὥστόσο ἄλλη. Σκοπὸς τῶν ἀγγλοφίλων και τοῦ Ζωγράφου ἦταν ἡ ἐνίσχυση τῶν δικῶν τους τάξεων και ἡ ἐξουδετέρωση τῶν ἀντιδράσεων τοῦ ρωσικοῦ κόμματος, μὲ μέσο τὸν προσεταιρισμὸ τοῦ Ι. Κωλέττη⁶⁵.

Ἔτσι λοιπὸν ὁ Ζωγράφος δὲν παρεκλίνει οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὴ γραμμὴ τοῦ ἀγγλικοῦ κόμματος. Ἡ πρόσκαιρη συμφωνία του μὲ τὸν Κωλέττη

60. Αὐτόθι, σ. 40 - 42.

61. T. H. PISCATORY, ἐνθ. ἀν., σ. 440.

62. Ν. Σ π η λ ι ἄ δ η, ἐνθ. ἀν., τ. Β', σ. 393 κ.έ. Ἀπάντηση τοῦ δούκα τῆς Ὀρλεάνης σὲ ἐρωτήματα ποὺ γραπτῶς τοῦ ἔθεσαν οἱ Ἕλληνες.

63. Βλ. Κ. Ρ ἄ δ ο υ, ἐνθ. ἀν., σ. 23, ὅπου και παρατίθεται ἡ ἄποψη τοῦ Μαυροκορδάτου, ἡ ὁποία και ἐξέφραζε τὴ γνώμη και τῶν ἄλλων ὁμοφρόνων πολιτικῶν.

64. Ἰστ. Ἀρχ. Δ. Ρώμα, ἐνθ. ἀν., τ. Β', σ. 40—Π. Πατρῶν πρὸς Ἐπιτροπὴ Ζακύνθου, 1 Φεβρ. 1826.

65. Ν. Β λ ἄ χ ο υ, Ἡ γένεσις τοῦ ἀγγλικοῦ, γαλλικοῦ και ρωσικοῦ κόμματος ἐν Ἑλλάδι, Ἀθ. 1939, σ. 20 - 21.

ἐξαφάνιζε τὸ μόνο πρόσκομμα γιὰ τὴν ἀπόλυτη ἐπικράτηση τῶν ἀγγλοφρόνων—τις ἀντιδράσεις τοῦ ρωσικοῦ κόμματος. Συγχρόνως δὲν διακινδυνεύονταν τίποτε, γιατί ἦταν βέβαιο πὼς ἡ Γαλλία, χωρὶς τις προϋποθέσεις ποῦ ἀναφέραμε, δὲν θὰ ἐνέκρινε τὴν ἐκλογή τοῦ Νεμοῦρ καὶ δὲν θὰ τοῦ ἐπέτρεπε τὴν ἀποδοχὴ τοῦ στέμματος. Θὰ λέγαμε λοιπὸν ὅτι κι αὐτὴ ἡ πρόσκαιρη φιλογαλλικὴ πολιτικὴ τοῦ Ζωγράφου ἔκρυβε πολλὴ διπλωματία κι ἔξυπνο ὑπολογισμό, ἐνῶ προετοίμαζε τὸ θρίαμβο τῶν ἀγγλοφίλων στὴ Συνέλευση τῆς Ἐπιδαύρου καὶ τὴν πλήρη ἐπικράτησή τους στὸ κυβερνητικὸ σχῆμα ποῦ προέκυψε—στὴ Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ.

Παράλληλα μὲ τὴν προσπάθεια τῶν Ὀρλεανιστῶν, τὸ 1825, τὴν κρίσιμη γιὰ τὸν ἀγῶνα χρονιά⁶⁶, παρατηρεῖται μιὰ γενικότερη στροφή πρὸς τὴν Ἀγγλία. Ἔτσι τὸν Ἰούλιο τοῦ 1825 ὑπογράφεται τὸ «*ὑπόμνημα ὑποτελείας*»⁶⁷ ἀπὸ τοὺς πῶς σημαντικοὺς ἐκπροσώπους τῶν Ἑλλήνων καί, φυσικά, ἀπὸ τὸν Ζωγράφο, ποῦ πρὶν λίγο μόλις καιρὸ ἀπέδινε ἰδιοτέλεια καὶ ψυχρὸ ὑπολογισμό σὲ κάθε ξένο ἐνδιαφέρον. Τὸ ἔγγραφο αὐτό, ποῦ ἡ ὑπογραφή του προκάλεσε πολλὲς ἐπικρίσεις ἀπὸ Ἑλληνας καὶ φιλέλληνες, περιελάμβανε μεταξὺ ἄλλων: «*Τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος δυνάμει τῆς παρουσίας πράξεως ἐκθέτει ἐκουσίως τὴν ἱερὰν παρακαταθήκην τῆς ἑαυτοῦ ἐλευθερίας, ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας καὶ τῆς πολιτικῆς αὐτοῦ ὑπάρξεως ὑπὸ τὴν ἀπόλυτον ὑπερᾶσπισιν τῆς Μεγάλης Βρετανίας*».

Τὸ ὑπόμνημα τῶν Ἑλλήνων ἔφερνε πολὺ κοντὰ τὸν πρωταρχικὸ στόχο τῆς Ἀγγλίας—τὴν ἀποτροπὴ δηλ. τῆς Ρωσίας ἀπὸ τὸ νὰ χρησιμοποιήσῃ τὴν ἑλληνικὴ ὑπόθεση σὰ μέσο γιὰ τὴν προώθησή της⁶⁸. Ἐνῶ λοιπὸν δὲν ἀποδέχονται τὴν ἑλληνικὴ πρόταση, οἱ Ἄγγλοι ἀντιπροτείνουν τὴ μεσολάβηση τῆς χώρας τους καὶ στέλνουν πρεσβευτὴ στὴν Πόλη τὸν Stratford Canning, μὲ ἐντολὴ, στὸ πέρασμά του ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, νὰ συσκεφθῇ μὲ ἐκπροσώπους τῆς Κυβέρνησης γιὰ τοὺς ὅρους τῆς μεσιτείας. Στὴν Ἑλλάδα ἡ πιθανότητα τῆς μεσολάβησης χαιρετίστηκε μὲ ἐνθουσιασμό καὶ μετὰ ἀπὸ ἀμφιταλαντεύσεις, ἀντιπροτάσεις καὶ λογομαχίες⁶⁹, διορίστηκαν γιὰ τὴ συνάντηση ὁ Α. Μαυροκορδάτος, Γεν. Γραμματεὺς τοῦ Ἐκτελεστικοῦ, καὶ ὁ Ζωγράφος ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ Βουλευτικοῦ Σώματος.

Στὴ συνάντησή τους μὲ τὸν St. Canning, στὸ τέλος Δεκ. 1825, οἱ δύο

66. Ἐκθεση τῆς κρίσιμης κατάστασης ἀπὸ τὸν Ζωγράφο στὸ Ἰστ. Ἄρχ. Δ. Ρώμα, ἐνθ. ἀν., τ. Β', σ. 72-74, 15 Μαρτ. 1826.

67. Γιὰ τὸ κείμενο τοῦ ὑπομνήματος βλ. Ν. Σ π η λ ι ἄ δ η, ἐνθ. ἀν., τ. Β', σ. 374 κέ.· Σ π. Τ ρ ι κ ο ὕ π η, ἐνθ. ἀν., τ. Γ', σ. 301· Ἰστ. Ἄρχ. Δ. Ρώμα, ἐνθ. ἀν., τ. Α' σ. 529 κέ.

68. L. C o u r t n e y, «Canning and the Eastern Question», στὸ περ. The Nineteenth Century, ἀρ. 247, Σεπτ. 1897, σ. 376.

69. Ἀρχεῖα Κουντουριωτῶν, ἐνθ. ἀν., τ. Ε', σ. 470.

ἐμπειροί πολιτικοί ἄνδρες θὰ ἐπικαλεσθοῦν ἀνεπίσημα τὴ μεσιτεία τῆς Ἀγγλίας⁷⁰, τὴν ὁποία, ἐπίσημα πιά, θὰ ζητήσῃ ἡ Ἐθνικὴ Συνέλευση τῆς Ἐπιδαύρου. Ἔτσι ἡ Ἀγγλία θὰ καταστῆ ὄχι μόνο ὁ ἀποκλειστικός, ἀλλὰ καὶ ὁ ἐπίσημα ἐξουσιοδοτημένος ὑπερασπιστὴς τῶν Ἑλλήνων.

Ὁ διορισμὸς τοῦ Ζωγράφου ὡς ἐκπροσώπου τοῦ Βουλευτικοῦ, ἀποδεικνύει ὅτι ἔχει τὴν ἐμπιστοσύνη τῶν συναδέλφων του καὶ ὅτι ἐκτιμᾶται γιὰ τὴν εὐφυΐα του ἀπὸ τοὺς συγχρόνους του. Οἱ ἔστω καὶ ἀνεπίσημες συνομιλίες, στὶς ὁποῖες ἔλαβε μέρος, ἀνοιζαν τὸ δρόμο στὴν ἐπίσημη ἐπὶ κλίση τῆς ἀγγλικῆς μεσιτείας στὴ Συνέλευση τῆς Ἐπιδαύρου. Ὅπως καὶ ὁ ἴδιος ὁ George Canning ὁμολόγησε⁷¹, ἡ συζήτηση αὐτὴ ἀποτελέσσε τὴ βάση τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῶν ὄρων τοῦ Πρωτοκόλλου τῆς 4ης Ἀπριλίου 1826. Ὅσα ἀνεπίσημα ἐλέγχθησαν βοήθησαν τὸν G. Canning νὰ διατυπώσῃ τὰ κύρια σημεῖα τῆς συμφωνίας του μὲ τὴ Ρωσία⁷². Κι ὅταν ἡ Ἐθνικὴ Συνέλευση τῆς Ἐπιδαύρου ἐπικαλέστηκε πιά ἐπίσημα τὴ μεσιτεία, οἱ ὅροι ποὺ ἦταν ἔτοιμη νὰ ἀποδεχθῆ, οὐσιαστικὰ δὲν ἦταν περισσότερο αὐστηροὶ ἀπὸ ἐκεῖνους ποὺ, ἐν ἀγνοία τῆς, εἶχαν περιληφθῆ στὸ Πρωτόκολλο τῆς 4ης Ἀπριλίου 1826.

Η Γ' ΕΘΝΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΗ - Ο ΖΩΓΡΑΦΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ ΤΗΣ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ

Ἡ Γ' Ἐθνοσυνέλευση ἄρχισε τὶς ἐργασίες τῆς στὴν Ἐπίδαυρο, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1826. Στὴ νέα περίοδο ποὺ ἐγκαινιάζεται ὁ Ζωγράφος θὰ ἀγγίξῃ τὴν ἀκμὴ τῆς σταδιοδρομίας του μέσα στὸν αγώνα. Ἡ παλιά του ἐπιθυμία νὰ δῆ τὸν Α. Ζαΐμη στὰ πράγματα θὰ ἐκπληρωθῆ, καὶ ὁ ἴδιος θὰ ἀποκτήσῃ κοντὰ του ἐμπιστευτικὴ θέση.

Ἡ σπουδαιότητα τοῦ προσώπου τοῦ Ζωγράφου γιὰ τὸν Ζαΐμη καὶ τοὺς ἀγγλόφιλους φαίνεται ἤδη πρὶν ἀπὸ τὴν ἔναρξη τῶν συνεδριάσεων τῆς Συνέ-

70. Γιὰ τὰ πρακτικὰ τῆς συνάντησης βλ. Δ. Κ ο κ κ ί ν ο υ, Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση, Ἀθ. 1956-1960, τ. ΙΧ, σ. 134-40. Αὐτόγραφο τοῦ Ζωγράφου, ὁ ὁποῖος καὶ κρατοῦσε τὰ πρακτικὰ, μὲ ἐλάχιστες παραλλαγές, στὸ Μουσεῖο Μπενάκη, Σόμμεικτα, ἀρ. 61.1.

71. The Portfolio; or a Collection of State Papers and other Documents... Λονδ. 1836, τ. V, σ. 2 κέ. Ἀπὸ τὶς ὁδηγίες τοῦ George πρὸς τὸν Stratford Canning, 6 Σεπτ. 1826.

72. Τὸ Πρωτόκολλο τῆς Πετρούπολης ὑπεγράφη ἀπὸ τὴν Ἀγγλία καὶ τὴ Ρωσία στὶς 23 Μαρτ./4 Ἀπρ. 1826. Οἱ δύο χώρες συμφωνοῦσαν νὰ προτείνουν καὶ στοὺς Ἕλληνες καὶ στοὺς Τούρκους τὴ μεσολάβησή τους γιὰ τὴ λήξη τοῦ πολέμου, μὲ βάση τὴν ἴδρυση αὐτονομοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους, φόρου ὑποτελοῦς στὸ Σουλτάνο. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ Πρωτοκόλλου βλ. Μ. Θ. Λ ά σ κ α ρ ι, Τὸ Ἀνατολικὸν ζήτημα 1800-1923, Θεσ. 1948, τ. Α', σ. 61-63.

λευσης, όταν ο Ζωγράφος θα αποτελέσει μέλος μιας ειδικής επιτροπής. 'Η επιτροπή αυτή εξετάζει τα εφοδιαστικά έγγραφα των πληρεξουσίων, αν είναι νόμιμα ή όχι. Δεν είναι όμως μόνο η νομιμότητα που ενδιαφέρει τον Ζωγράφο και τα άλλα μέλη της επιτροπής. Γι'αυτό θα ρωτήσει φανερά τον Ζαΐμη αν θα πρέπει να εξετασθούν τα εφοδιαστικά και κατά τη νομιμότητα και κατά την ποιότητα, «και δέν έννοει δια την ποιότητα, εί μη τό φρόνημα»⁷³ Φαίνεται λοιπόν πως ο Ζαΐμης, και μαζί του ο Ζωγράφος, υποδαύλιζαν τη διαίρεση και δέν επέτρεπαν να λάβουν μέρος στη συνέλευση παρά μόνο οι όμοφρονούντες και όσοι ήταν διατεθειμένοι να ψηφίσουν ό,τι αυτοί και οι δικοί τους θα υπαγόρευαν. 'Η 'Εθνοσυνέλευση έτσι, ήταν απ' την αρχή «χρωματισμένη», αποφασισμένη να υπερψηφίσει τις απόψεις του Α. Ζαΐμη και των αγγλοφίλων⁷⁴, πράγμα που προκύπτει και από τις αποφάσεις της και από τα ψηφίσματά της.

Κατά τη διάρκεια των συνεδριάσεων ο Ζωγράφος θα λάβει ενεργό μέρος, προτείνοντας την σύσταση εξι έπταμελών διαρκών επιτροπών⁷⁵. 'Η α' επιτροπή θα έπρεπε να φροντίσει για την εξεύρεση χρηματικών πόρων, ή β' για τη σύσταση και την αύξηση του τακτικού στρατού, καθώς και για την οργάνωση των άτάκτων στρατευμάτων, ενώ ή γ' για την οργάνωση της ναυτικής δύναμης. 'Η δ' επιτροπή θα ήταν υπεύθυνη για τον ανασχηματισμό της Διοίκησης και την οργάνωση των Δικαστηρίων, ή ε' για την αποκατάσταση των θρησκευτικών υποθέσεων και ή στ' θα αναλάβαινε την μελέτη και διεκπεραίωση των γενικών αναφορών.

Οι προτάσεις αυτές του Ζωγράφου θα γίνουν δεκτές από τη Συνέλευση και ο ίδιος θα συμμετάσχει στην δ' επιτροπή της αναθεώρησης του Πολιτεύματος⁷⁶. Συγχρόνως αποφασίζεται ή σύσταση της Διοικητικής 'Επιτροπής της 'Ελλάδος, στην όποία δόθηκε πλήρης έλευθερία διοίκησης και όλες οι έξουσίες συγκεντρωμένες. 'Η Δ.Ε. ήταν ένδεκαμελής, με πρόεδρο τον Α. Ζαΐμη και Γενικό Γραμματέα τον Ζωγράφο⁷⁷.

'Η Συνέλευση λοιπόν τελείωσε τις έργασίες της με τό θρίαμβο των

73. Ν. Σ π η λ ι á δ η, ένθ. άν., τ. Γ'. σ. 112.

74. «...Μεταβαίνουσι...εις 'Επίδανρον, ν' αποφασίσωσι ό,τι τούς υπαγορεύωσι τα όργανα της φατρίας ό Τρικούτης, ό Ζωγράφος. ό Ζαΐμης, ό Λόντος, και μετ' αυτών ό Κολοκοτρώνης πεπεισμένος εις την συνείδησίν του ό,τι ενεργεί δια την κοινήν σωτηρίαν...» (Αυτόθι, τ. Β', σ. 537).

75. 'Α ν δ. Μ á μ ο υ κ α, Τα κατά την 'Αναγέννησιν της 'Ελλάδος, Πειρ. 1839, τ. Ε', σ. 33-34. «Γενική 'Εφημερίς της 'Ελλάδος», άρ. 56-28 'Απριλ. 1826.

76. Για την επιτροπή αυτή βλ. Α. Μ á μ ο υ κ α, ένθ. άν., τ. Δ', σ. 63.

77. Γ. Δ η μ α κ ó π ο υ λ ο υ, ένθ. άν., σ. 191. 'Ι α κ. Β ι σ β ί ζ η, 'Η πολιτική δικαιοσύνη κατά την 'Ελληνικήν 'Επανάστασιν μέχρι του Καποδιστρίου, 'Αθ. 1941, σ. 162 κέ.

αγγλοφίλων. Το νέο κυβερνητικό σχήμα της Ελλάδας είναι τώρα έντελως συγκεντρωτικό και κυριαρχείται από τη μερίδα του Α. Ζαΐμη και του Ζωγράφου. Η πράξη του Ιουλίου 1825—το υπόμνημα ύποτελείας— επικυρώνεται στη Συνέλευση και πραγματοποιείται απόλυτα ή επιθυμία του Ζωγράφου να δῆ το φίλο του Ζαΐμη επικεφαλῆς τῆς Κυβέρνησης. Συγχρόνως, οί ανεπίσημες συνομιλίες του Ζωγράφου και του Μαυροκορδάτου με τὸν St. Canning στὸ τέλος τοῦ 1825, ὀδήγησαν στὴ σύσταση τῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Συνελεύσεως⁷⁸, με τὴν ὁποία ἡ αἴτηση τῆς ἀγγλικῆς μεσιτείας βρῆκε τὴν ἐπίσημη ἔκφρασή της.

Ὁ Ζωγράφος παραμένει Γεν. Γραμματέας τῆς Διοικητικῆς Ἐπιτροπῆς, ἕνα εἶδος ὑπουργοῦ Προεδρίας τῆς δικτατορικῆς αὐτῆς κυβέρνησης, γιὰ λίγους μόνο μῆνες. Στὸ μεταξύ διατηρεῖ πυκνὴ ἀλληλογραφία με τὴν Ἐπιτροπὴ Ζακύνθου, στὴν ὁποία καὶ ἐκθέτει τὶς ἀνησυχίες καὶ τοὺς φόβους του γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἀγώνα⁷⁹. Στὸ τέλος τοῦ Ιουλίου 1826 θὰ παραιτηθῆ ἀπὸ τὴν Ἀρχιγραμματεία τῆς Δ.Ε., ἴσως διότι διαφώνησε κάπου με τὸν Ζαΐμη, ἢ, διότι θέλησε νὰ ἀποφύγη τὴν ἀνάμιξή του σὲ νέες διαφωνίες, τὶς ὁποῖες ἐβλεπε νὰ πλησιάζουν. Σὲ γράμμα του πρὸς τὴν Ἐπιτροπὴ Ζακύνθου, στίς 16 Σεπτ. 1826⁸⁰, θὰ ἐπιτεθῆ ἐναντίον τοῦ φίλου του Α. Ζαΐμη, καταλογίζοντάς του ὑπεροψία καὶ ἔλλειψη ὀρθῆς κρίσης. Στὴ συνέχεια ὁ Ζωγράφος θὰ κατηγορήσῃ τὸν Λόντο καὶ τὸν Νοταρᾶ γιὰ τυράννους, τὸν Δεληγιάννη γιὰ κακοήθη, τὸν Κολοκοτρώνη γιὰ ἀνόητο, τὸν Πετρόμπεη γιὰ ἀσυνεπῆ καὶ φιλοχρήματο. «Ὅλοι οἱ ἀνωτέρω κύριοι συνήγγησαν ὅσον ἠμπόρεσαν διὰ νὰ ἀπελπίσουν τὸν λαόν, ὁ ὁποῖος ἔφθασε τὴν σήμερον νὰ τρομάξῃ περισσότερον τὴν διαγωγὴν τῶν κυβερνούντων καὶ τῶν ὀπλαρχηγῶν παρὰ τοῦ ἐχθροῦ τὰς ἐπιδρομάς»⁸¹. Μὲ τὸν τρόπο αὐτό, τῆς ἐπίθεσης ἐναντίον ὄλων, ὁ Ζωγράφος ἰσχυρίζεται ὅτι διαφωτίζει τὴν Ἐπιτροπὴ Ζακύνθου, ποὺ ἔχει σὰν ἔργο της τὴν ἐπαφὴ τῆς ἀγωνιζομένης Ἑλλάδας με τὸ ἐξωτερικό. Ἄν καὶ ὁ Ζωγράφος γνωρίζῃ καλὰ πὼς ἐπιβάλλεται νὰ ἐμφανισθῆ ἡ Ἑλλάδα ἰκανὴ γιὰ αὐτοκυβέρνηση⁸², γράφει ὡστόσο τὸ γράμμα αὐτό, ποὺ ἀποτελεῖ λίβελλο κατὰ τῆς κυβέρνησης.

78. Ἡ Ἐπιτροπὴ αὐτὴ ἦταν 13μελῆς καὶ τὸ χρέος της ἦταν νὰ διαπραγματευθῆ με τὸ St. Canning τὸ συμβιβασμὸ μεταξύ Ἑλλάδας καὶ Τουρκίας. Τὸ ἄρθρο 7 τῶν ὀδηγιῶν ὄριζε ὅτι ἡ Ἐπιτροπὴ μπορεῖ νὰ συγκατατεθῆ γιὰ τὴν ἐπικυρία τῆς Πόρτας καὶ γιὰ τὴ φόρου ὑποτελεία τῆς Ἑλλάδας.

79. Ἰστ. Ἀρχ. Δ. Ρώμα, ἐνθ. ἐν., τ. Β', σ. 72-74. (15 Μαρ. 1826), σ. 214-15 (16 Μαΐου 1826), σ. 325-26 (11 Ἰουλ. 1826).

80. Αὐτόθι, τ. Β', σ. 484 κέ.

81. Αὐτόθι.

82. Βλ. ἐπιστολὴ τοῦ Α. Λουριώτη πρὸς τὸ Ζωγράφο, ὅπου τονίζεται ἡ ἀνάγκη καὶ ἡ ἀξία τῆς ὑπόληψης καὶ τῆς ἐμπιστοσύνης τοῦ κοινού. (Ἐθν. Ἰδρ. Ἐρευνῶν, Ἀρχεῖο Λουριώτη, ΙΗ/κωδ. Ι, 64R-68V, 11/24 Σεπτ. 1826).

Τὸ Δεκέμβριο θὰ ξαναγράψῃ πρὸς τὴν Ἐπιτροπὴ αὐτὴ τὴ φορά ὅμως ἓνα γράμμα ποῦ ἀπηχεῖ καὶ τὴ γνώμη τοῦ Α. Ζαΐμη. Πάλι θὰ καταφερθῇ ἐναντίον κάθε προσώπου ποῦ κινεῖται στὸν ἑλληνικὸ πολιτικὸ στίβο· σὲ ὅλους κάτι θὰ καταλογίσῃ καὶ θὰ τοὺς ἀρνηθῇ κάθε ἀξία καὶ δύναμη ἐπιβολῆς. Κανεὶς δὲν τοῦ φαίνεται ἰκανὸς νὰ σχηματίσῃ σταθερὴ κυβέρνησις, πράγμα ποῦ ἀπαιτεῖ ἡ ἐθνικὴ ἀνάγκη. Κι ὁ Ζωγράφος εἶναι ἀρκετὰ ἔμπειρος καὶ ἰκανὸς νὰ ἀντιληφθῇ, πόσο αἰσθητὲς γίνονται στὸ ἐξωτερικὸ οἱ ἀντιζηλιεῖς καὶ οἱ ἀντιδράσεις καὶ σὲ τι μεγάλο κίνδυνο βρίσκεται ἡ ἑλληνικὴ ἀνεξαρτησία. Τὴν ἐπομένη χρονιά ὥστόσο θὰ σωθῇ ἡ κατάστασις καὶ μὲ τὴ Συνθήκη τοῦ Λονδίνου—6 Ἰουλίου 1827—θὰ τεθῇ ἡ βάση γιὰ τὴν ἀπελευθέρωσις τῆς Ἑλλάδας.

Η ΣΥΝΕΛΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΤΡΟΙΖΗΝΑ - Ο ΖΩΓΡΑΦΟΣ ΧΩΡΙΣ ΥΨΗΛΑ ΑΞΙΩΜΑΤΑ

Ἀπὸ τὸ τέλος ἤδη τοῦ 1826 ἔχουν συγκεντρωθῇ στὴν Αἴγινα, ἀλλὰ καὶ στὴν Ἑρμιόνη, πληρεξούσιοι ἀπὸ ὅλη τὴν Ἑλλάδα, γιὰ τὴ σύγκλησις τῆς Ἐθνοσυνέλευσις. Οἱ δύο ομάδες ἀντιπροσωπεύουν διαφοροτικὰ κομματικὰ συμφέροντα. Στὴν Αἴγινα συγκεντρώνεται τὸ παλιὸ Ἐκτελεστικὸ, οἱ «κυβερνητικοὶ» — Ζαΐμης, Τρικούπης, Ζωγράφος κ.τ.λ.— μέλη τῆς φατριάς καὶ ἀγγλόφιλοι. Στὸ Καστρί (Ἑρμιόνη) ἀπ' τὴν ἄλλη μεριά, ὁ ἀρχηγὸς τῆς φατριάς Κολοκοτρώνης, συμπράττοντας μὲ τὸν παλιὸ του ἐχθρό, τὸν Κουντουριώτη⁸³, προσπαθοῦν νὰ ἐξασθενίσουν τὴν ἐπιρροή τῆς Κυβέρνησις. Ὁ Ζωγράφος, γράφοντας πρὸς τὴν Ἐπιτροπὴ Ζακύνθου, θὰ προσπαθῆσῃ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὴ σύμπραξις Κολοκοτρώνη καὶ Κουντουριώτη, ἀναλύοντας τὴν πολιτικὴ τοῦ καθ' ἑνός⁸⁴, καὶ θὰ ὑποστηρίξῃ πῶς

83. ... «Τὰ κινήματά των (τῶν Κουντουριωτῶν) ταῦτα πηγάζουν ἀπὸ τὸν ὅποιον ἔχουν κατὰ Ζαΐμη, Τομπάζη καὶ Μπουντούρη μίσος, καὶ δι' ἄλλους λόγους καὶ διὰ τὴν ἀκυρωθεῖσαν ἐκποίησιν τῆς ἐθνικῆς γῆς κατ' ἐξοχὴν... ἀποτείνονται δὲ εἰς τὴν κατάθλιψιν τῶν ρηθέντων κυρίων, εἰς τὴν ἐπικύρωσιν καὶ ἐξακολούθησιν τῶν ἐκποιήσεων τῆς γῆς, εἰς τὸ νὰ εἰσαχθοῦν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Κυβέρνησιν... Πρὸς ταῦτα δὲ ἀποτευνόμενοι... ψευδοπολιτεύονται μὲ τὸν Κολοκοτρώνην... (Ἰστ. Ἀρχ. Δ. Ρώμα, ἔνθ. ἀν., τ. Β'. σ. 598 κέ. — Ζωγράφος πρὸς Ἐπιτροπὴ Ζακύνθου, 26 Δεκ. 1826).

84. «Ὁ Κολοκοτρώνης... ἐφαντάσθη ὅτι καὶ αὐτὸς ἤμπορεῖ νὰ στερεώσῃ, καὶ τὴν στρατιωτικὴν μὲ τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν νὰ ἐνώσῃ, ἂν ἐκατόρθωνε νὰ σχετισθῇ μὲ τοὺς πολιτικοὺς μηχανορράφους καὶ νὰ ἐνδυθῇ τοῦ γέροντος νομοθέτου τὸν μανδύαν... Ὁ Κουντουριώτης εἶχε παλαιὰν καὶ ριζωμένην ἀντιπάθειαν ἐναντίον τινῶν συμπατριωτῶν του, μελῶν τῆς Διοικητικῆς Ἐπιτροπῆς, καὶ τῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Συνελεύσεως... (καὶ ἐνόμιζε) ἀνόρθωσιν τῆς ἰδικῆς του ὑπολήψεως τὴν πτώσιν καὶ ἀμαύρωσιν τῆς ὑπολήψεως ἐκείνων...», (Π. Μ. Κ ο ν τ ο γ ι ἄ ν ν η, Ἱστορικὰ ἔγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν, Ἀθ. 1927, σ. 150-51 — Ζωγράφος πρὸς Ἐπιτροπὴ Ζακύνθου, 19 Ἰουν. 1827).

ή νόμιμη συνέλευση είναι αυτή που ετοιμάζεται στην Αίγινα, τόπο ασφαλής και κεντρικό.⁸⁵

Οι δύο ωστόσο ομάδες των πληρεξουσίων, ή μιὰ στην Αίγινα και ή άλλη στην Έρμιόνη, υποστήριζαν ή κάθε μιὰ τή δικιά της νομιμότητα και απηύθυναν διάφορες κατηγορίες ή μιὰ στην άλλη, όπως και ευθύνες για τή διαίρεση των Έλλήνων, για συνεργία στη σπουδαρχία και τήν ιδιοτέλεια. «*Η καθ' αυτό οὐσία τῆς διαιρέσεως συνίστατο εἰς τὸ ἀσκηώσου σὺ διὰ τὸ νὰ καθήσω ἐγώ, ὅστις ὑποπιεζόμενος μῆποτε ἀναλαβὼν πάλιν ἀρχὴν καὶ δύναμιν θελήσης νὰ μὲ ἀντεκδικηθῆς, θέλω φροντίσει νὰ σὲ κατατρέξω ὅσον δύναμαι*»⁸⁶.

Τελικὰ ή Γ' Ἐθνικὴ Συνέλευση ἄρχισε τὶς ἐργασίες της γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ στὴν Τροιζήνα, τὸ Μάρτιο τοῦ 1827. Μετὰ τὴν ἐκλογή τοῦ Καποδίστρια ὡς κυβερνήτη—στὴ συνεδρίαση τῆς 30 Μαρτίου⁸⁷—διορίστηκε 12μελὴς ἐπιτροπὴ ἀναθεωρητικὴ τοῦ συντάγματος, στὴν ὁποία λαβαίνει μέρος καὶ ὁ Ζωγράφος. Τὴν ἐπομένη ὥστόσο τῆς ἐκλογῆς τοῦ ὁ Ζωγράφος ὑποβάλλει τὴν παραίτησή του, διότι θεωροῦσε ἀδύνατη τὴ σύνταξη ἐνὸς συντάγματος μὲ πολύχρονη διάρκεια μέσα σὲ λίγες μόνο μέρες⁸⁸.

Μετὰ τὴν παραίτησή του ἀπὸ τὴν ἐπιτροπὴ ἀναθεώρησης τοῦ συντάγματος ὁ Ζωγράφος δὲ συμμετέχει ἐνεργὰ στὰ πολιτικὰ πράγματα, ὡς τὸ τέλος τοῦ 1827—ἢ τουλάχιστο δὲν ἀναλαμβάνει «*ἄπορρηγήματα*». Ὁ Α. Ζαΐμης φαίνεται ὅμως πὼς κάνει ἐνέργειες γιὰ νὰ τὸν προωθήσει σὲ ἀξιῶματα, καὶ συχνὰ τὸ ὄνομα τοῦ Ζωγράφου συνδέεται μὲ ὀργανώσεις «ἀντικαθεστωτικὲς» θὰ λέγαμε, καὶ μὲ φιλονεικίες γιὰ πολιτικὰ πόστα⁸⁹. Συγχρόνως μοιάζει νὰ ἔλαβε μέρος σὲ μιὰ κίνηση τοῦ Ζαΐμη καὶ τῶν δυσαρεστημένων ἀγγλοφίλων, μὲ σκοπὸ νὰ ἐπιτύχουν τὴν ἐξωση τῆς κυβέρνησης (Ἀντικυβερνητικῆς Ἐπιτροπῆς) καὶ τὴ δική τους ἀποκατάσταση στὴν ἀρχή⁹⁰. Ἄν ὅμως πραγματικὰ σχεδιάζονταν κάτι τέτοιο, δὲν εἶχε συνέχεια καὶ φυσικὰ οὔτε ἐπιτυχία.

85. Ἴστ. Ἄρχ. Δ. Ρώμα, ἐνθ. ἀν., τ. Β', σ. 598 κέ. — Ζωγράφος πρὸς Ἐπιτροπὴ Ζακύνθου, 26 Δεκ. 1826.

86. Π. Μ. Κ ο ν τ ο γ ι ἄ ν ν η, ἐνθ. ἀν., σ. 152—Ζωγράφος πρὸς Ἐπιτροπὴ Ζακύνθου, 19 Ἰαν. 1827.

87. Ἄ ν. Μ ἄ μ ο υ κ α, ἐνθ. ἀν., τ. Ζ', σ. 68.

88. Λίγο ἀργότερα θὰ ὑποβάλουν παραίτηση καὶ ὁ Σ. Τρικούπης, Α. Πολυζωίδης, Ἐμ. Ἀντωνιάδης καὶ Π. Ὀμηρίδης—ὄλοι μέλη τῆς ἐπιτροπῆς—γιὰ τὴν ἴδια αἰτία. (Αὐτόθι).

89. Ἀρχεῖα Κουντουριωτῶν, ἐνθ. ἀν., τ. Η', σ. 238-Π. Πολύδωρος πρὸς Γ. Κουντουριώτη, 16 Μαΐου 1827.

90. Γεν. Ἄρχ. Κράτους, Ἀρχεῖο Μαυροκορδάτου, Φ. 13, ἀρ. 3845-Λ. Λιβερόπουλος πρὸς Μαυροκορδάτο, 3 Σεπτ. 1827.

Στις 21 Σεπτεμβρίου 1827, στη Γενική Έφημερίδα της Ελλάδας⁹¹, δημοσιεύεται έκτενές άρθρο του Κ. Μαυρονικόλα, που δεν είναι άλλος από τον Ζωγράφο⁹². Σε προηγούμενο φύλλο της εφημερίδας⁹³ είχε δημοσιευθεί προκήρυξη του Κολοκοτρώνη προς τους Πελοποννήσιους, με την οποία τους γνωστοποιούσε τη σύναψη της συνθήκης της 6 Ίουλιου 1827⁹⁴, με σκοπό να τους ἐγκαρδιώσει και να δώσει καιρό στις δυνάμεις να λάβουν μέτρα ώστε να εκπληρώσουν τους όρους⁹⁵. Ο Γενικός Αρχηγός (Κολοκοτρώνης) παρότρυνε τους Μοραίτες να τρέξουν στα στρατόπεδα, που ο ίδιος είχε οργανώσει και να εξακολουθήσουν τον πόλεμο. Σαν απάντηση στην προκήρυξη του Κολοκοτρώνη ο Ζωγράφος γράφει το άρθρο του και το επιτίθεται δριμύτατα. Τον κατηγορεί ότι, κοινοποιώντας την συνθήκη, επεμβαίνει στα χρέη της Κυβέρνησης, επεμβαίνει σε υποθέσεις ξένες για ένα στρατιώτη. Συγχρόνως του καταλογίζει παρατυπίες στις περιодίες του στο Μοριά. Για το Ζωγράφο όλοι οι στρατιώτες είναι ληστές κι οί κάτοικοι μένουν χωρίς προστασία. Ο Γεν. Αρχηγός, όταν θέλησε να εμπνεύσει την ένωση και να συστήση καλή διαγωγή, ξεχνούσε πως «...δ λαός ὀλίγον ὠφελεῖται, ὀλίγον κινεῖται ἀπὸ τὰς καλὰς πλήρ ἄφηρημένας φράσεις, ὅταν αἱ καλαὶ πράξεις, τὰ καλὰ παραδείγματα δὲν συνοδεύουν, δὲν ἐνισχύουν τὰς ἠθικοπολιτικὰς παραγγελίας»⁹⁶.

Ἡ διατριβὴ αὐτὴ τοῦ Ζωγράφου στὴν Γεν. Ἐφημερίδα, τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1827, εἶναι καὶ ἡ τελευταία εἶδηση, ἡ ὕστατη παρουσία του στὰ πολιτικὰ πράγματα τῆς Ἑλλάδας, ὡς τὴν ἀφιξὴ τοῦ Καποδίστρια. Τελειώνοντας τὸ 1827 θὰ βρῆ τὸ Ζωγράφο «μακρὰν ὑπουρογημάτων»⁹⁷, μὰ διαπρεπὴ καὶ ἔμπειρο πολιτικὸ ἄνδρα, ἔτοιμο γιὰ τὴν ἀνάληψη ὑψηλοτέρων ἀξιομάτων.

Κρίνοντας ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ Ζωγράφου μέσα στὰ ἑπτὰ αὐτὰ χρόνια τοῦ ἀγώνα, εὐκόλα μποροῦμε νὰ τὸν θεωρήσουμε ἰκανό, ἴσως καὶ ὄριμο

91. «Γενική Έφημερίς τῆς Ἑλλάδος», ἀρ. 61 - 21 Σεπτ. 1827.

92. Βλ. σ. 84 τῆς ἐργασίας αὐτῆς.

93. «Γεν. Ἐφημ.», ἀρ. 57 - 7 Σεπτ. 1827.

94. Γιὰ τὴ σημασία τῆς συνθήκης βλ. Μ. Θ. Λάσκαρι, ἐνθ. ἀν., σ. 63-64.

95. Ν. Σπηλιὰδη, ἐνθ. ἀν., τ. Γ', σ. 425.

96. «Γεν. Ἐφημ.», ἀρ. 61 - 21 Σεπτ. 1827. Ἀπάντηση στὸ ἄρθρο τοῦ Ζωγράφου δημοσιεύει ὁ Ἄν. Λιούμης στὸ τεῦχος 65 τῆς «Γεν. Ἐφημ.». Ὁ Λιούμης ὑποστηρίζει τὸ ἀδικο τοῦ Ζωγράφου, ἐκθειάζει τὸν Κολοκοτρώνη καὶ τονίζει τὴν ἀξία τῶν στρατιωτῶν γιὰ τὸν ἀγώνα.

97. Ἐκφραση τοῦ Α. Λουριώτη σὲ γράμμα του πρὸς τὸν Ζωγράφο. (Ἐθν. Ἰδρ. Ἐρευνῶν, Ἀρχεῖο Λουριώτη, Φ. ΙΘ'/Π, 1 Μαΐου 1827).

πολιτικό. Κάποτε μās έκπλήσσει ή εύθυκρισία του και ό όρθολογισμός του· κάποτε πάλι δέν θά διστάσουμε νά του καταλογίσουμε ύπερβολική φιλοδοξία και άσυνέπεια. Παρουσιάζει λοιπόν στη συμπεριφορά του μιá βασική αντίφαση. Ένώ διαθέτει μόρφωση και ίκανότητες, όξυτητα στό πνεύμα, βάθος και σιγουριά στη σκέψη, ένώ άκτινοβολεί άναμφίβολα τό ιδιαίτερο εκείνο είδος παιδείας τών δυτικοθρεμμένων Έλλήνων και άναπτύσσει εύρo κύκλο σχέσεων, ώστόσο συχνά ή ιδιοτέλεια και ή φιλοδοξία δέν του επιτρέπουν νά άποφύγη τήν έμπλοκή του σέ φατριασμούς και μονομερείς κομματισμούς.

Ό μόνος τρόπος για νά έρμηνεύσουμε τις αντίφάσεις αυτές στην πολιτική δράση του Ζωγράφου είναι, νομίζω, ή εξέταση εκείνων τών παραγόντων, πού έμφανίζονται κοινοί σέ όλους τούς δυτικοφερεμένους πολιτικούς. Έη επίδραση τών παραγόντων αυτών είναι στον Ζωγράφο έμφανής, έτσι πού νά κάνη τήν περίπτωση του σχεδόν τυπική.

Είναι λοιπόν κοινό γνώρισμα σέ όλους τούς φωτισμένους εκ δυσμών Έλληνες, πού άνέπτυξαν δράση στην Ελλάδα, ένας βαθύς διχασμός. Έη παιδεία και τά ιδανικά τους έχουν άποφασιστικά επηρεασθί από τή δυτική σκέψη και πραγματικότητα. Αύτή ή σκέψη όμως και αύτή ή πραγματικότητα ήταν, στό περισσότερο μέρος τους, όχι μόνο ξένες αλλά και έχθρικές στην άλλη πραγματικότητα του αγωνιζομένου έθνους. Συγχρόνως, τά δυτικά πρότυπα δέν επέτρεπαν στους πολιτικούς μας νά κατανοήσουν τά κáiria προβλήματα του αγώνα και του έθνους, στην πραγματική τους έκταση. Έτσι και ή πρακτική τους στα πλαίσια του αγώνα ήταν χωρίς βαθύτερη έπαφή με τήν επαναστατική, πολεμική ένταση πού διαπερνούσε τό έθνος.

Από τήν άλλη πλευρά, ή στρατιωτική ήγεςία πού ξεπήδησε από τήν επανάσταση, ένώ διέθετε σωστό ένστικτο, δέ μπορούσε ώστόσο, λόγω κυρίως τής έλλειψης ειδικών γνώσεων, νά χειρισθί τά πολιτικά πράγματα του τόπου· μοιραία λοιπόν προσέβλεπε στους δυτικοθρεμμένους πολιτικούς με άισθήματα άνάμικτα, θαυμασμού, καχυποψίας και φθόνου.

Τέλος ή παλιά ήγεςία του τόπου, αύτή πού δημιουργήθηκε στα 400 χρόνια τής σκλαβιάς, ήταν προσκολλημένη στους όρους άκριβώς πού τής επέτρεπαν νά άνέλθη, μέσα στα πλαίσια τής τουρκικής διοίκησης. Δέν έλειπε ό πατριωτισμός, έλειπε ή δυνατότητα νά κατανοήση ή κάστα εκείνη τών προκρίτων και τών άλλων τοπικών παραγόντων, ότι ή επανάσταση άνήκε σέ όλο τό έθνος και όχι στό τμήμα εκείνο τής Ελλάδας, πού είχαν κάτω από τήν έπιρροή τους.

Έτσι ό Ζωγράφος και οι άλλοι μορφωμένοι Έλληνες πολιτικοί, βρέθηκαν παγιδευμένοι από μιá πραγματικότητα πού υπερέβαινε τις δυνατότητές τους· πραγματικότητα πού ή μόρφωση, ή καλλιέργεια και ή νοο-

τροπία τους δὲν μποροῦσε νὰ κατακτήσει. Ἀξιοποίησαν λοιπόν, σὲ ὑπερβολικὴ μάλιστα δόση, τὶς ἱκανότητες ποὺ ἀπέκτησαν στὸ ἐξωτερικὸ· τὴ γραφειοκρατικὴ δεινότητα μέσα στὰ περίπλοκα ὀργανωτικὰ πλαίσια, ποὺ οἱ ἴδιοι κατασκεύασαν γιὰ νὰ ἀνέλθουν καὶ ποὺ ἀντανακλοῦσαν καὶ τὴ δυτικοφερμένη οὐτοπία καὶ τὸ ἀταβιστικὸ ἔνστικτο τοῦ κοτζάμπαση. Μέσα στὴ μαχόμενη τάξη δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἐνταχθοῦν, γιατί δὲν ἦταν πολεμιστές· οὔτε ὅμως ἤθελαν, οὔτε καὶ μποροῦσαν, νὰ μένουν δίχως ἐπιρροή. Ἔτσι δούλεψαν πρὸς τὴ μοναδικὴ κατεύθυνση ποὺ τοὺς ἦταν ἀνοιχτή, τὴ συμμαχία μὲ τὰ τοπικὰ στελέχη τῶν φατριῶν, τοὺς προκρίτους, γιὰ νὰ ἀποκτήσουν ἔτσι ἓνα στήριγμα στὸν ἴδιο τους τὸν τόπο. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἡ δράση τους ἐπέβαλε μιὰ σχεδὸν τραγικὴ παραμόρφωση στὶς ἀρχές τους καὶ ἡ φιλοδοξία τους, ὅπως καὶ ἡ ἀναμφισβήτητη δεξιосύνη τους, δεσμεύτηκε μέσα στὶς ἀτέλειωτες συνομωσίες, στὴ μικροπολιτικὴ καὶ τὴν ἀντίφαση.

Μὴν ἔχοντας συλλάβει τὴν πραγματικότητα τοῦ ἔθνους στὴν προοπτικὴ τῆς, μὴ μπορώντας νὰ συμμετάσχουν συνειδητὰ στὴν κοσμογονία τῆς, στάθηκαν ἀλλοτριωμένοι μέσα στὴ δίνη τοῦ ἀγῶνα, μὲ τὰ ἔτοιμα ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ σχήματά τους καὶ τὴν ἔμφυτη δεξιосύνη τους, ἄλλοτε ἄγγελοι ἄλλοτε διάβολοι, ἀλλὰ πάντοτε προβληματικοί, κρύβοντας μέσα στὴν παρουσία τους ὄλο τὸ δράμα τῆς νεώτερης ἱστορίας μας· ἄξιοι νὰ ἐρευνηθοῦν καὶ νὰ ἐρμηνευθοῦν, πραγματικοὶ ἄνθρωποι—κλειδιά γιὰ τὴν κατανόηση τῶν προβλημάτων τῆς ἱστορίας μας, ἕως τὰ σήμερα.—